

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ƏFSANƏ ƏLÖVSƏT qızı BAĞIROVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NEQATİV VƏ POZİTİV
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

HSM-060201- Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Dosent Sofiya Fuad qızı Mirzəyeva

BAKİ - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
 I FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLÖJİ SİSTEMİNİN	
İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	8-27
1.1. Frazeoloji sistemə bir nəzər	8-14
1.2. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmin yeri	14-27
 II FƏSİL. FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ	28-58
2.1. İsmi frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu	28-39
2.2. Feili frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu	39-58
 NƏTİCƏ	59-62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	63-65

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Frazeologiya bölməsi dilçilikdə yeni və ən cavan sahələrdən biri hesab olunur. Frazeoloji birləşmələrlə yanaşı dilçilikdə frazeologiya termini də işlədilir. Frazeologiya yunan sözü olub, *pharis* - *ifadə*, *logos* - *elm* deməkdir. Frazeologiya müxtəlif filoloji tədqiqatların əsasını təşkil edir. Frazeologiyaya aid mübahisəli məsələlər də kifayət qədərdir və tədqiqatçı alimlər müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşlər. İlk dövrlərdə frazeologiya leksika bölməsinin daxilində öyrənilmiş və tədqiq edilmişdir. Daha sonralar isə tədqiqatı genişlənmiş və dilçilik sahəsinin müstəqil bölməsi kimi öyrənilmişdir. Dilçi alimlər frazeologiyaya dar və geniş mənada yanaşmışlar.

Frazeologiya geniş bir dilçilik sahəsini əhatə edir. Dilçilikdə “frazeologiya” anlayışı, frazeologiyanın elmi istiqamət kimi leksikologiyadan ayrılma tarixi XX əsrin birinci yarısına aiddir. Bu linqvistik elmi hadisə hesab olmuşdur. Artıq ötən əsrin 50-60-cı illərindən etibarən Azərbaycan dilçiliyi dirçəlməyə və inkişaf etməyə başladı. Dilçilik inkişaf etdikcə frazeologiya haqqında məlumatlar da genişlənməyə başladı. Frazeologiya bölməsi haqqında ilk elmi məlumatlar da məhz bu dövrə təsadüf edir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya bölməsi ən cavan sahədir. Ə.Rəcəbli qələmə aldığı “Frazeologiya” kitabında qeyd edir ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə 1929-cu ildə frazeologiya haqqında məlumata rast gəlinir. Həmin ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birgə qələmə aldığı “Türk qrameri” adlı kitabında frazeologiya haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bu kitabda “idiomatizm” termini əsasında sabit söz birləşmələri haqqında qısa məlumat vermişlər.

Bədii üslubda və məişət üslubunda frazeoloji vahidlərin əhəmiyyəti böyükdür. Bədii ədəbiyyatda və poeziyada frazeoloji vahidlərə yer verilməsi, onların poetik cəhətdən təhlil olunmasına gətirib çıxarır. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işi ilə bağlı Ə.Rəcəbli, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, A.Qurbanov, B.Xəlilov, H.Bayramov, M.T.Tağıyev, K.Quliyevanın qələmə aldığı ədəbiyyatlarda frazeologizmlərlə bağlı məlumatlara rast

gəlinir.

Frazeoloji birləşmələrin elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılmasının ilk təşəbbüskarı da H.Bayramov olmuşdur. H.Bayramov frazeologiyani dilçiliyin müstəqil bir sahəsi hesab etmişdir. Yazdığı “Azərbaycan dili frazeologiyanın əsasları” doktorluq dissertasiyasında frazeologiyani “ümumi frazeologiya” və “xüsusi frazeologiya” olmaqla iki hissəyə bölmüşdür. O, frazeologiyani elmi-nəzəri cəhətdən araşdırmış və tədqiqat obyektinə dar mənada yanaşmışdır.

H.Bayramov frazeologizmi müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq etmiş və dilçiliyin müstəqil sahəsi hesab etmişdir. H.Bayramov frazeologizm termini altında frazeoloji vahidlərin hamısını qeyd etmişdir. H.Bayramov tədqiqatlarında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın təşəkkülü mövzusunə toxunmuşdur. O, Azərbaycan dili frazeologiyasının mənbələri haqqında da tədqiqat aparmış və frazeoloji vahidlərin təsnifini vermişdir.

M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində frazeologiya haqqında geniş məlumat vermişdir. 1954-cü ildə nəşr olunan bu kitab sayəsində, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsinin yaranmağa başlanmasının tarixi kimi götürülə bilər. M.Hüseynzadə qələmə aldığı bu dərslikdə “leksika” bölməsinin bağlılığı altında frazeologiya haqqında məlumat vermişdir. Frazeologiya bölməsinə 3 səhifəlik yer ayırmışdır. Müəllif yazdığı dərslikdə, frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlərin bir qisminin dilin daxili qanunları hesabına dəyişərək və inkişaf edərək, mürəkkəb sözlər şəklində yarandığını qeyd edir.

XX əsrin II yarısından etibarən frazeologiya sahəsində canlanma oldu və tədqiqatların miqyası genişlənməyə başladı. Bu illərdə S.Cəfərovun da “Müasir Azərbaycan dili” kitabının ilk hissəsi nəşr olundu.

Daha sonra, 1963-cü ildə A.Qurbanovun frazeologiya bölməsinə aid “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” kitabı çap olundu.

K.Quliyeva “Dilçilikdə frazeologiyanın obyektinə dair müxtəlif yanaşmalar” adlı məqaləsində müxtəlif dilçilərin frazeologiyaya dair fikirlərini nəzərdən keçirmiş və bir sıra maraqlı faktları da vurğulamışdır. O, frazeoloji birləşmələrin iki mənada olmasını qeyd edir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi haqqında ilk məlumatlara S.Cəfərovun və M.Hüseynzadənin yazdığı ali məktəb dərsliklərində rast gəlirik. Daha sonra isə A.Qurbanov və Ə.Dəmirçizadənin yazdıqları əsərlərdə tədqiqatlar davam etdirilir.

B.Xəlilov yazdığı “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabında Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki qrupa bölmüşdür. Həmçinin, məna və qrammatik cəhətdən də təsnifat aparmışdır.

Kuninin frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu ilə əlaqədar irəli sürdüyü təsnifat xüsusi maraq doğurur. O, frazeoloji birləşmələri ünsiyyət əsnasında ifadə etdiyi funksiyalara əsasən təsnif etmişdir:

A.İ.Smirnitski frazeoloji birləşmələrin struktur cəhətdən təsnifatını vermiş və onları sözlərlə müqayisə etmişdir. Bir özəkli və iki özəkli frazeoloji birləşmələri bir-birindən fərqləndirən alim onları müvafiq olaraq düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə müqayisə edir.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan dilinin frazeologizmidir, predmeti isə müasir Azərbaycan dilində istifadə olunan neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələrdir. Neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələr bədii əsərlər və poeziya nümunələrindən seçilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan dilçilişində istifadə olunan frazeoloji birləşmələr haqqında məlumat vermək, bədii əsərlər və poeziyada istifadə olunmuş neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələrini mənalarını izah etmək, frazeoloji birləşmələrin struktur və semantikasını əhatə edir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Ümumi dilçilikdə frazeologizmlərin yaranması xüsusiyyətləri;
- Azərbaycan dilçilişində frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətləri;
- Azərbaycan dilçilişində frazeoloji vahidləri qruplaşdırmaq;
- Azərbaycan dilçilişində frazeologiyasının tədqiqi tarixini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilçilişində frazeologiyasının semantik, struktur-semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan ədəbiyyatında istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələri qeyd etmək;

- Azərbaycan ədəbiyyatında istifadə olunmuş neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələri sistemləşdirmək.

Neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələr qiymətləndirici makrokomponentə aid olub, koloritliyə, maraqlı struktura, semantik fərqliliyə və emosionallığa malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatçı alimlərin frazeologiyani sistemli və əhatəli şəkildə öyrənilməsi təşkil edir. Dissertasiya işində frazeologiyanın Azərbaycan dilçiliyində mövqeyi araşdırılmış və tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmin strukturu, struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış, və frazeologizmin yaranması üsulları əhatəli şəkildə şərh olunmuşdur. İşdə Azərbaycan ədəbiyyatında istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələr neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələr olaraq sistemləşdirilərək, poeziya və bədii əsərlərdən verilmiş nümunələr vasitəsilə təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmin tədqiqat tarixinin araşdırılması, onların bədii əsərlər, eləcə də poeziyada işlənilməsini, yaranmasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işi Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmin araşdırılması ilə məşğul olan tədqiqatçılar və tələbələr üçün əhəmiyyətli sayıla bilər.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Dissertasiya işinin nəzəri bazası internet resurslarından, müxtəlif ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən və monoqrafiyalardan ibarətdir. Frazeologizm mövzusunda həm yerli, həm də xarici mənbələrə müraciət edilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğətlərindən istifadəyə də geniş yer verilmişdir.

Tədqiqat işinin aqrobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müzakirə olunmuşdur və dissertasiya işi ilə bağlı 1 məqalə işıq üzü görmüşdür.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Fəsillərin hər biri iki yarım-fəsildən təşkil olunmuşdur.

Birinci fəsildə sabit və sərbəst söz birləşmələrinin strukturu, frazeologizmin tədqiqat istiqamətləri, Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmin əhəmiyyəti və araşdırılmasına yer verilmişdir.

İkinci fəsildə isə frazeologizmin növlərindən olan ismi və feli frazeologizmlər haqqında məlumat verilmiş, nümunələr əsasında neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələr izah olunmuşdur.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. Frazеолоji sistemə bir nəzər

Frazеолоji sistemin bir ucunda fonem, digər ucunda isə cümlə dayanır. Fonem dilin ilk, mənalı vahidi olan cümlə isə son vahiddir. Söz ilə cümlənin sərhədində isə söz birləşməsi dayanmış olur. Özlüyündə sintaktik vahid olan söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə həm sözlə, həm də cümlə ilə bağlı olur:

- Söz birləşmələrinin tərkib hissələrini əmələ gətirən sözlər birləşmə daxilində ayrı-ayrı məzmunlarla bağlı olmaqla, öz leksik-semantik müstəqilliyini saxlayır.
- Söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan hər bir komponentinə ayrılıqda sual verilə bilər: möhtəşəm (necə?) – kino (nə?).
- Söz birləşmələrinin tərəflərini əmələ gətirən tərəflər arasında qrammatik vasitələr dinamik səciyyə daşıyır, onlar arasındakı sintaktik əlaqələr isə açıq şəkildə özünü büruzə verir və təsiredici səciyyə daşıyır.
- Söz birləşməsini əmələ gətirən tərkib hissələrinin hər birinin öz müstəqil vurğusu olur.
- Demək olar ki, söz birləşməsini əmələ gətirən tərkib hissələri mütəhərrik olur, odur ki, onlar başqa sözlərlə əlaqəyə girərək bu və ya digər birləşmənin komponenti ola bilərlər. Bir birləşmənin tərkibi olmaqla, başqa bir birləşmənin tərkib hissəsi olmaq söz birləşmələrinə xass olan mühüm əlamətlərdən biridir.

Söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində vacib rol oynayan əlamətlərdən biri də söz birləşməsini əmələ gətirən tərkib hissələrinin leksik-semantik əlaqəsi, o cümlədən, bu əlaqənin xarakteri və xüsusiyyətidir. Bu əlamətə görə söz birləşmələri kəskin şəkildə fərqlənir və məhz bununla bağlı olaraq söz birləşmələri “sərbəst” və “sabit” birləşmələr olmaqla iki qrupa bölünür. Söz birləşmələrinin bu müxtəlif növlərinin hər biri özünəməxsus mövqe, məna və xüsusiyyət daşıyır.

Söz birləşmələrinin bir növü olan sərbəst birləşmələr mahiyyətcə qrammatik

birləşmələr olub, sintaktik təlimdə əsas və vahid obyekt hesab olunurlar. Birləşməni əmələ gətirən komponentlər leksik müstəqilliyini saxlayır, əsl mənaları ilə bağlı olur və leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürlər dominantlıq təşkil edir. Bu cür birləşmələri tərkib hissələrinə ayırmaq mümkündür və ayrıca təhlil də etmək olar. Əsas mənə olduğu kimi qalır: kitabı oxumaq, şkafi yığışdırmaq, paltarları ütüləmək və s.

Söz birləşmələrinin digər bir növü olan sabit söz birləşmələrində isə bu cür sərbəstlik olmur, tarixi inkişaf prosesi nəticəsində tədricən onlar dildə hazır şəkildə işlənməyə başlanır və sabitləşir. Bu birləşmələri əmələ gətirən komponentlər müəyyən qədər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşmış olur, ümumi bir mənə ifadə edir və bununla da bu cür birləşmələrdə leksik-semantik ünsürlər hakim mövqə tutmuş olur. Ümumilikdə, bu birləşmələr bir məfhum və mənəni ifadə etmiş olurlar: əldən düşmək, ürəyinə xal düşmək, qulaq asmaq, başa çatdırmaq və s.

Mahiyyətə sabit birləşmələr leksik birləşmələr olduğuna görə onlar söz birləşmələrindən bəhs edən sintaktik təlimə daxil edilmir. Əsasən, sintaksisdə söz birləşmələri haqqında danışılarkən məhz sərbəst birləşmələr başa düşülür.

Mənasına görə sərbəst birləşmələrin tədricən inkişaf etməsi sabit söz birləşmələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Sərbəst söz birləşmələrinin inkişafı yolunda forma cəhətdən dəyişiklik müşahidə olunmur, sabit birləşmə əvvəlki söz birləşməsinin fonunda yeni mənə kəsb etməyə başlayır. Sərbəst birləşmənin formalaşdığı model əsasında sabit birləşmələr formalaşır və inkişaf edir. Birləşmələrin forma baxımından sərbəst və sabit söz birləşmələri arasında elə də ciddi fərq müşahidə olunmur. Onların əsaslandığı qrammatik qaydalar eynidir.

Söz birləşmələrin hər iki növünün aid olduğu model və qrammatik əlaqələr bir-biri ilə uyğunlaşır. Tərkib hissələri əmələ gətirən komponentlərin forması eynidir.

Elə söz birləşmələri də vardır ki, onlar eyni model və eyni forma əsasında qurularaq həm sabit, həm də sərbəst söz birləşməsi kimi işlənə bilərlər. Bu da təbii olaraq birləşmənin işləndiyi kontekstdən asılıdır. Məsələn: əldən düşmək – Top əlimdən yerə düşdü; əldən düşmək – Yaman əldən düşmüşəm (yorulmuşam), gözü açıldı - əməliyyatdan sonra gözü açıldı (həqiqi mənada) yaxud hər şeyi başa düşür, artıq gözü açıldı (məcazi mənada); əlindən tutmaq – o həmişə kasıbın əlindən tutur

(məcazi mənada) yaxud yıxılan uşağın əlindən tutub qaldırdı (həqiqi mənada); burnunun ucu göynəmək - şaxtadan onun burnunun ucu göynədi (həqiqi mənada) yaxud anası üçün darıxdığına görə burnunun ucu göynəyirdi (məcazi mənada); əldən düşmək - qızım yorulub əldən düşmüşdü (məcazi mənada) yaxud dərsdə qələmi əlindən düşdü (həqiqi mənada); dili qurumaq – onun susuzluqdan dili qurumuşdu (həqiqi mənada) yaxud atasının qorxusundan dili qurudu (məcazi mənada); başa vurmaq - taxtanı götürüb başına vurdu (həqiqi mənada) yaxud o, gördüyü işi başa vurdu (məcazi mənada); yolunu azmaq – qudurub, yolunu azıb (məcazi mənada) yaxud Günel gedəcəyi yeri yaddan çıxarıb, yolu azdı (həqiqi mənada) və s.

Göründüyü kimi, işlənmə yeri və məqamına görə birləşmənin kəsb etdiyi məzmun da dəyişmiş olur.

Sabit söz birləşmələri həm də frazeoloji birləşmələr də adlanır. Frazeologizmlər tərkib etibarilə sabitdir. Həm də tərkib sabitliyi nisbi səciyyəlidir. “Gözünü ağartmaq”, “gözlərini ağartmaq”, “dişini ağartmaq” “dişlərini ağartmaq” və s. Bu nümunələrdən görünür ki, frazeologizmlər üçün tərkibin sabitliyi mütləq deyil. Cümlə daxilində frazeoloji vahidlərin komponentlərinin arasına əlavə vahid də daxil etmək olar. Frazeoloji söz birləşmələri dildə digər sabit ifadə və ibarələrə nisbətən daha çox işlənir. Frazeoloji birləşmələr dildə elə vahidlərdir ki, onlar nitqə ifadəlilik və obrazlılıq gətirir. Frazeoloji birləşmələr, bir qayda olaraq, məcazi mənəli olurlar. Ümumilikdə, frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları sadalamaq olar:

- Frazeoloji birləşmələrdə müəyyən məqamlarda komponentlərini başqaları ilə dəyişmək olur.
- Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz qalır;
- Frazeologizmləri bir sözlə ifadə edə bilərik. Məsələn; qulaq asmaq - dinləmək, yoldan çıxmaq - azmaq.
- Frazeoloji birləşmələr iki və ya daha artıq sözdən ibarət ola bilərlər;
- Frazeologizmlərin komponentləri yalnız məcazi mənə kəsb edir;
- Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri ayrılmadan bütöv cümlə üzvü olurlar.
- Frazeoloji birləşmələr tarixən mövcud olur və qəlibləşmiş formada istifadə

olunur.

- Frazeoloji birləşmələr sözbəsöz tərcümə oluna bilmirlər.

Frazeologizmlər nitqə xüsusi canlılıq, koloritlik, ahənglik gətirir. Bədii üslubda və məişət üslubunda daha çox rast gəlinir. Bundan başqa frazeologizmlərin omonimlik, sinonimlik və ontonimlik xüsusiyyətləri də olur. Frazeologizmləri izah edərkən onları bir sözlə də, başqa bir frazeoloji birləşmə ilə də qeyd edə bilərik.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək olar ki, frazeoloji söz birləşmələri cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn, “Sən bugün uşaqları bağçaya yola sal, mən də ev işləri ilə məşğul olum”. Verilmiş bu nümunədə, frazeoloji söz birləşməsi xəbər vəzifəsində işlənmişdir.

Frazeoloji birləşmələrlə yanaşı dilçilikdə frazeologiya termini də işlədilir. Frazeologiya yunan sözü olub, *pharis* – *ifadə*, *logos* – *elm* deməkdir. Frazeologiya müxtəlif filoloji tədqiqatların əsasını təşkil edir və xüsusi maraq doğurur. Son zamanlarda bütün dünya üzrə alimlər frazeologiya sahəsinə xüsusi diqqət ayırmışlar. Belə ki, frazeoloji vahidin mədəniyyətin bir ünsürü kimi başa düşülməsi ön plana çəkilmiş, onun funksiyasının kultural kontekstdə öyrənilməsinə diqqət ayrılmışdır. Bu xüsusda, frazeologiya sosiolinqvistika elm sahəsinə daxil olmuş və əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Frazeologizm dedikdə frazeoloji birləşmələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Frazeoloji birləşmədə bir söz dəyişdikdə bütünlükdə məna dəyişikliyə uğrayır. Frazeologiya dilçilik sahəsində frazeoloji vahidlərin məcmusu və frazeoloji birləşmələrdən bəhs edən bir elm mənasınlığında işlənir.

Frazeoloji birləşmələr semantik, struktural-semantik və qrammatik modellər əsasında öyrənilir. Semantik model fərqli strukturlarla ifadə oluna bilər. Məsələn, hirsələnmək sözünün frazeoloji birləşmə ilə ekvivalentini “acığı tutmaq” ifadəsi ilə vermək olar. Struktur-semantik modeldən danışarkən, bir qrup alim iki növü olduğunu və onların həm fərqli, həm də oxşar cəhətləri olduğunu qeyd edir. Qrammatik model dedikdə isə söz, söz birləşməsi və cümlə vasitəsilə frazeologizmin yaranması nəzərdə tutulur.

H.Bayramov frazeologiyayı dilçiliyin müstəqil bir sahəsi hesab etmişdir.

Frazeologiyayı ümumi və xüsusi olmaqla iki hissəyə bölmüşdür. Onun fikrinə görə, “ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problem məsələləri müəyyənləşdirilir. Xüsusi frazeologiyada isə konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi semantik – struktur və s. cəhətdən təsvir edilir” [3, s.4].

Frazeologiya iyirminci əsrdə təşəkkül tapmışdır. Bu təşəkkül Çarlz Ballinin (Charles Bally) “locutions phraséologiques” anlayışının 1930 və 1940-cı illərdə rus leksikologiyası və leksikoqrafiyasına daxil olması ilə başlayır, daha sonralar keçmiş Sovet İttifaqında və digər Şərqi Avropa ölkələrində inkişaf edir. Daha sonra alman və ingilis dilçiliyində də frazeologiya bir elm sahəsi kimi özünə yer tapır.

Ümumilikdə, frazeologiya dedikdə dildə işlənən sabit söz birləşmələri, müəyyən ifadələr və ibarələr nəzərdə tutulur. Beləliklə, frazeoloji birləşmələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərini əmələ gətirən sözlərin ya hamısı, ya da bir qismi öz leksik mənasından uzaqlaşır və məcazi mənə kəsb edir. Frazeoloji birləşməyə daxil olan sözlərin biri dəyişdikdə birləşmənin ümumi məzmunu dəyişir və pozulur. Frazeologiya özü iki mənada işləyə bilər:

- Dilçilik sahəsində frazeoloji vahidlərin məcmusu kimi;
- Dilçilik sahəsində frazeoloji birləşmələrdən bəhs edən bir elm kimi.

Frazeoloji birləşmələrin məcmusu olmaqla frazeologiyada frazeoloji vahidlər, müəyyən ifadələr və ibarələr də öyrənilir.

Dilçilikdə frazeologiya bir elm sahəsi kimi iki istiqamətdən ibarətdir. Bura ümumi frazeologiya və xüsusi frazeologiya daxildir. Ümumi frazeologiya bir istiqamət kimi frazeologiyanın ümumi problemlərini araşdırır və bu araşdırmalara dair materialları ümumiləşdirir. Xüsusi frazeologiya isə frazeoloji sistem daxilində konkret bir dilə məxsus semantik və struktur xüsusiyyətləri tədqiq edir.

Dil tarixi ictimai prosesə məruz qaldığından bu, onun sahələrinə təsirsiz ötüşməmişdir. Dil tarixi ictimai hadisədir və bu, o deməkdir ki, frazeologiya da müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Frazeoloji birləşmələr zamanla tədricən formalaşmış və zənginləşmişdir. Bunun nəticəsidir ki, müəyyən dilin frazeologiyası iki istiqamət

üzrə araşdırılmışdır:

- *Diaxronik*. Diaxronik istiqamətdə olan araşdırma odur ki, tarixən inkişaf yolu keçən və formalaşan frazeologiyanın müasir dövrə uyğunluğu, semantik quruluşu və inkişafı tədqiq olunur.

- *Sinxronik*. Sinxronik istiqamətdə olan araşdırma isə odur ki, müasir dövrə frazeologiyanın semantik quruluşu və strukturu tədqiq edilir.

Ümumiyyətlə, frazeologiyanın vahidinin ümumi bir termin vasitəsilə adlandırılması frazeologiyaya aid tədqiqatlarda vacib bir məqamlardan biridir və son dövrlərdə yazılmış işlərin az olmayan bir qismində ortaya atılır və bu barədə fikirləri təkrar-təkrar sadalanmağa səbəb olur.

Ümumi dilçilikdə yuxarıdakı istiqamətləri iki cür dəyərləndirirlər. Birincisi, bəzi alimlər dildə mövcud olan bütün söz birləşmələrini frazeoloji birləşmə hesab edir. İkincisi, digərləri isə bütün söz birləşmələrini frazeoloji birləşmə hesab etmir, yalnız ayrı-ayrılıqda deyil, birgə ümumi məna ifadə edən söz birləşmələrini frazeoloji birləşmə kimi qəbul edir. Bu xüsusda, birinci istiqaməti “geniş mənada frazeologiya”, ikinci istiqaməti isə “dar mənada frazeologiya” adlandırılır.

Bir çox sahələrdə frazeoloji birləşmələr müxtəlif modellər əsasında öyrənilir və istifadə olunur. Bura aşağıdakı modellər daxildir:

- *Semantik* – Semantik model müxtəlif strukturlarla istifadə oluna bilər. Məsələn, “qəzəblənmək, hirsəlmək” anlayışını frazeoloji birləşmələrlə ifadə etmək olar – cin atına mindirmək.

- *Struktur və semantik* – Bəzi alimlər struktur-semantik modelin iki növünü fərqləndirirlər. Hər iki növ müəyyən məqamlarda bir-birindən fərqlənir, lakin onların oxşar cəhətləri də vardır.

- *Qrammatik* – Qrammatik model müfəssəl strukturu ilə seçilir. Bu model vasitəsilə frazeoloji birləşmələrin söz, söz birləşməsi, cümlə kimi necə qrammatik birləşmələr yaratdığını müşahidə etmək olar.

K.Quliyeva “Dilçilikdə frazeologiyanın obyektinə dair müxtəlif yanaşmalar” adlı məqaləsində müxtəlif dilçilərin frazeologiyaya dair fikirlərini nəzərdən keçirmiş və bir sıra maraqlı faktları da vurğulamışdır. O qeyd edir ki, frazeoloji birləşmələrin denotativ

və konnotativ mənaları mövcuddur. Denotativ mənə parçalanmayan, tək bir vahid kimi başa düşülən birləşməyə aiddir. Konnotativ mənə isə bütöv söz qrupuna aid edilir [28].

Bununla yanaşı, dilçilikdə frazeoloji birləşmələrin tədqiqi ilə bağlı üç mühüm istiqamət fərqləndirilir. Bunlar aşağıdakılardır [28]:

- Funksional;
- Semantik;
- Kontekstual.

Funksional istiqamətdə aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, frazeoloji birləşmələr elə xüsusi söz qruplarıdır ki, bu söz qrupları ekvivalent sözlər kimi çıxış edir. Sözlər kimi onlar da semantik və struktur cəhətdən parçalanmırlar.

Semantik istiqamət göstərir ki, frazeoloji birləşmələr tamamilə sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir və onlarda idiomluq müşahidə olunur.

Kontekstual istiqamət üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji birləşmələr müəyyən – “dəyişməyən, sabit” kontekstlərdə işlənilir. Bu dəyişməzlik semantik struktur daxilindəki leksik komponentlərin sabitliyidir.

1.2. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmin yeri

Ümumiyyətlə, frazeologiya geniş anlayışdır. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji sistemə aid kifayət qədər araşdırmalar, tədqiqat işləri, məqalələr və monoqrafiyalar öz əksini tapır. Bəzi mənbələrdə, dilçilər frazeoloji birləşmələri qeyri-sərbəst söz birləşmələri adlandırırlar. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizm frazeologiyasının ümumi məsələləri, frazeologiyasının quruluşu və frazeologiyanın mənə quruluşu istiqamətləri üzrə tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan dilçiyində ilk dəfə olaraq, frazeologiya haqqında ilk məlumatlara 1929-cu ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadənin “Türk qrammeri” adlanan kitabında rast gəlinir. “Lisanda və üslubiyyatda (stylistique) idiomatizm (idiotisme) deyilən tərkib və cümlələrin mövcudiyyəti, bu mənə fərklərindən başqa bir şey deyildir... Məsələn: qoz, su, sən, iç sözləri həməən bir çox türk ləhcələrində bulunduğu halda, farscadan alınması möhtəməl olan “gözüm səndən su içmir” cümləsini azərbaycanlıdan başqa kim anlaya bilir?” [5, s.144-145]

Azərbaycan dilçilik tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan A.Babayev qeyd edir: “Əgər V.V.Vinoqradov frazeologiyaya aid ilk əsərini 1946-cı ildə yazmışdırsa, ondan 17 il əvvəl Azərbaycanda B.Çobanzadə və F.Ağazadə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” dərsliyinin leksikologiya bəhsində semasiologiya və stilistikadan danışmış, “göz yummaq”, “başa düşmək”, “başa salmaq”, “baş vurmaq”, “gözüm səndən su içmir” kimi frazeoloji birləşmələrdən bəhs etmişlər” [2, s.27]. Yəni frazeologiyanın tədqiqat tarixi leksikologiyanın daxilində formalaşmışdır. XX əsrin I yarısında frazeologizm haqqında yeganə məlumat bu qeyd olunmuşdur. A.Babayev Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqat tarixinin B.Çobanzadə və F.Ağazadənin adı ilə əlaqələndirmişdir. Təbii ki, A.Babayev burada bilavasitə frazeoloji birləşmələrə dair elmi mövqeyi nəzərə almışdır, atalar sözləri, məsələlərin toplanıb sistemə salınması məsələlərinin çox qədimə getdiyini, söhbətin məhz frazeologiyadan, frazeoloji birləşmələrdən getdiyinə görə diqqət mərkəzinə çəkməyə ehtiyac duymamışdır [2, s.27].

Dilçilikdə “frazeologiya” anlayışı, frazeologiyanın elmi istiqamət kimi leksikologiyadan ayrılma tarixi XX əsrin birinci yarısına aiddir. Bu linqvistik elmi hadisə hesab olmuşdur. Artıq ötən əsrin 50-60-cı illərindən etibarən Azərbaycan dilçiliyi dirçəlməyə və inkişaf etməyə başladı. Dilçilik inkişaf etdikcə frazeologiya haqqında məlumatlar da genişlənməyə başladı. Frazeologiya bölməsi haqqında ilk elmi məlumatlar da məhz bu dövrə təsadüf edir. M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində frazeologiya haqqında geniş məlumat vermişdir. 1954-cü ildə nəşr olunan bu kitab sayəsində, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsinin yaranmağa başlanmasının tarixi kimi götürə bilərik. M.Hüseynzadənin 1954-cü ildə qələmə aldığı “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində leksika bölməsini “Məfhum və söz”, “Müasir Azərbaycan dili leksikonun tərkibi” və “Frazeologiya” başlıqlarına bölmüşdür. Frazeologiya bölməsinə 3 səhifəlik yer ayırmışdır. Müəllif yazdığı dərslikdə, frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlərin bir qisminin dilin daxili qanunları hesabına dəyişərək və inkişaf edərək, mürəkkəb sözlər şəklində yarandığını qeyd edir. Bura aiddir:

- Diribaş, əl-qol açmaq, əl-ayaq açmaq, ələ salmaq, acgöz, əliaçıq, boşboğaz,

qaraqabaq, əl-ayaqdan salmaq, göz dikmək və s.

Müəllif, yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrin mürəkkəb söz olduğunu hesab etmişdir.

M.Hüseynzadə frazeologiya haqqında bəhs edərkən, birləşmələri təşkil edən sözlər arasında olan asılılığı 2 qismə ayırır:

Birinci qisimdə frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər arasında sıx bağlılıq olur. Bu qəbildən olan birləşmələrin komponentlərini başqa sözlə dəyişdirmək mümkün olmur. Məsələn, əl-ayağa düşmək, göz qoymaq, əli aşağı düşmək və s. sözlər bu qəbildəndir.

İkinci qisimdə isə frazeoloji birləşməni təşkil edən sözlərin birini onun sinonimi ilə əvəz mümkün olur. Məsələn:

- Yoldan çıxmaq - yoldan azmaq, göz qoymaq - göz yetirmək, əldən düşmək - dildən düşmək və s.

“Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi nəşr olunandan dərhal sonra 1955-ci ildə S.Cəfərovun “Azərbaycan dilində idiomlar” adlı məqaləsi çap olundu.

XX əsrin II yarısından etibarən frazeologiya sahəsində canlanma oldu və tədqiqatların miqyası genişlənməyə başladı. Bu illərdə S.Cəfərovun da “Müasir Azərbaycan dili” kitabının ilk hissəsi nəşr olundu. Əslində, bu hissə müəllifin 1955-ci ildə çap olunan “Azərbaycan dilində idiomlar” adlı məqaləsinin dəqiqləşmiş və daha da genişləndirilmiş formasıdır. Daha sonra, 1963-cü ildə A.Qurbanovun frazeologiya bölməsinə aid “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” kitabı çap olundu. Bu kitab tələbələr üçün nəzərdə tutulub və frazeologiya bölməsinə aid məlumatlar səthi şəkildə verilmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrin 60-70-ci illəri Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiyası üçün mühüm mərhələ kəsb edir. Bu illərdə H.Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiya işinin üzərində işlənilmiş və 1978-ci ildə kitab şəklində çap edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji tədqiqatlar keçən əsrdən etibarən aparılmağa başlanmışdır. Buna baxmayaraq, frazeologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar geniş və hərtərəflidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi haqqında ilk məlumatlara S.Cəfərovun və M.Hüseynzadənin yazdığı ali məktəb dərsliklərində rast

gəlirlik. Daha sonra isə A.Qurbanov və Ə.Dəmirçizadənin yazdıqları əsərlərdə tədqiqatlar davam etdirilir. Təkcə dərsliklərdə deyil, dissertasiyalarda da bu məsələ öz əksini tapıb.

Professor Sevil Mehdiyeva, dosent Türkan Əskərova və Şahnazxanım Şükürzadənin birgə qələmə aldığı “İmadəddin Nəsimi dili və üslubu” monoqrafiyasında Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji tədqiqatların, əsasən, 2 istiqamətdə aparıldığı qeyd olunub:

- Dil sistemində mövcud frazeoloji vahidlərin elmi-nəzəri tədqiqi;
- Ayrı-ayrı şair və yazıçıların dilində işlənilmiş fərdi-üslubi orijinalıq qazanmış bədii-obrazlı frazeoloji vahidlərin tədqiqi.

Dissertasiya və dərsliklərdə Azərbaycan dilinin frazeologiyası birinci istiqamətdə - dil sistemində mövcud frazeoloji vahidlərin elmi-nəzəri cəhətdən tədqiqi öz əksini tapmışdır. Məsələn, Y.M.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri”, Ə.Z.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr”, N.Məmmədov və A.A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” və s. dərsliklərini misal göstərə bilərik. Bu qrup alimlər dildə hazır şəkildə mövcud olan ifadələrinin hamısını frazeoloji vahidə aid edirlər.

Birinci qrupa daxil olan alimlərə Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynov, S.Cəfərov, S.Murtuzayev, Q.Kazımov, A.Qurbanov, M.Mirzəliyeva kimi tədqiqatçıları misal göstərə bilərik. Sadaladığımız dilçi alimlər geniş aspektdə tədqiqat aparmış və məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər və ibarələri də frazeologiya bölməsinə aid etmişlər.

İkinci qrupa daxil olan və Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiya bölməsinə geniş tədqiq etmiş H.Bayramovunu adını qeyd etmək olar. Bu qrupa daxil olan alimlər frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dar mənada yanaşmışlar. Frazeoloji birləşmələrin elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılmasının ilk təşəbbüskarı da H.Bayramov olmuşdur. Onun “Sabit söz birləşmələri” adlı irihəcmli məqaləsində frazeoloji birləşmələrin araşdırılmasında, tədqiqat aparılmasında böyük rol oynamışdır. Hüseyn Bayramov Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif istiqamətdə araşdırmalar aparmış, dilçilik sahəsinə dəyərli töhfələr vermiş, xüsusən də Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas məsələlərini ilk dəfə olaraq sistemli və kompleks şəkildə öyrənmişdir. H.Bayramovun doktorluq

dissertasiyası da “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” mövzusunda olmuşdur. Tədqiqatçı alim daha sonralar frazeologiyaya aid fikirlərini bir yere toplayaraq “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı ali məktəblər üçün dərslik yazmışdır.

H.Bayramov Azərbaycan dilinin frazeologiyasını aşağıdakı üç istiqamət üzrə tədqiq etmişdir:

- Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi məsələləri;
- Azərbaycan dili frazeologiyasının quruluşu;
- Azərbaycan dili frazeologiyasının məna quruluşu [3, s.174-175].

Hal-hazırda Azərbaycan dilçiliyində bu kimi bölgülər yer almayıb. Bu fikirlər, ötən əsrin ortaları üçün səciyyəvi sayılır.

H.Bayramov frazeologiya sahəsində tədqiqat aparan dilçi alimlərin frazeoloji birləşmələrə münasibətə görə iki qrupa ayırmışdır:

“1) Hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər;

2) Dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya hesab edənlər” [3, s.5].

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçı burada işlətdiyi “frazeologiya” terminini “frazeoloji vahidlərin hamısı” mənasında qeyd edilib.

H.Bayramov yazdığı tədqiqat işinin “Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi məsələləri” adlanan birinci fəslinin “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas məsələləri” adlandırdığı birinci bölməsinin sonunda frazeoloji vahidə tərif vermiş və tədqiqatlarında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın təşəkkülü mövzusunda toxunmuşdur. O, Azərbaycan dili frazeologiyasının mənbələri haqqında da tədqiqat aparmışdır və atalar sözü, məsəllərin, idiomlar, rəvayətlər, ibarələr, hikmətli sözlər və digər sabit söz birləşmələrinin, terminlərin frazeologiyaya münasibətini qeyd edir. Bu da frazeologiyanın mənbələri haqqında əsaslı şəkildə elmi məlumatlar vermir. H.Bayramovun frazeoloji vahidləri belə təsnif etmişdir: 1) atalar sözləri; 2) məsəllər; 3) idiomlar; 4) rəvayətlər; 5) ibarələr; 6) hikmətli sözlər; 7) aforizmlər; 8) ədəbi sitatlar; 9) qanadlı sözlər; 10) başqa sabit söz birləşmələri. Bu sıralamada “rəvayətlər” və “başqa sabit söz birləşmələri”ni ayırmaq mübahisə doğurur.

H.Bayramovun fikrincə, bəzi rəvayətlər frazeoloji vahidlərin yaranması və zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Rəvayətlərdən götürülmüş bu parçaların bir qismi həqiqi mənadan məcazi mənaya köçürülməklə frazeoloji vahid şəklinə salınmış bir qismi isə rəvayətlərin özündə məcazi mənada işlədilmiş və bu şəkildə də dilimizin frazeologiyasına daxil olmuşdur. Belə ifadələrin birbaşa rəvayətlərdən götürülməsi, yoxsa rəvayətlərdən atalar sözüne oradan da dilin frazeoloji tərkibinə keçməsi haqqında qəti fikir yürütmək çətindir” [3, s.49-50].

Frazeoloji vahidlərin söz və söz birləşməsi şəklində olmasına deyil, daha çox cümlə formasında olmasına dair mübahisəli fikirlər çoxdur. Cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlərə atalar sözləri, zərbi-məsəllər və hikmətli sözlər daxildir.

M.Mirzəliyeva aforizmləri, paremiyaları frazeologiyanın içərisində öyrənməyi lazım bilir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidləri tədqiqatçı alimlərdən M.Hüseynzadə və M.İslamov “frazeoloji birləşmə”, S.Cəfərov və Ə.Dəmirçizadə “idiom”, H.Bayramov, A.Qurbanov, S.Murtuzayeva, Q.Mahmudova, M.Mirzəliyeva “frazeoloji vahid” termini kimi qeyd etmişdilər. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın araşdırılmasında Q.Kazımovun xüsusi fəaliyyəti olmuşdur. Q.Kazımovun fikrincə, frazeologiyanın kökü qədim tarixə qədər gedib çıxır. Q.Kazımovun “Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (Yazıya qədərki dövr)” əsəri bu baxımdan əhəmiyyətli sayıla bilər.

Q.Kazımov “Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (Yazıya qədərki dövr)” əsərinin 4-cü fəslini yazıçı Ə.Haqverdiyevin dram dilinin frazeologiyasını araşdırmış, qrammatik, semantik xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə araşdırıb təhlil etmişdir. Əsərdə, canlı xalq dilinə aid ifadələrə və frazeologizmlərə daha geniş yer verilmişdir.

H.Bayramov Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında kompleks şəkildə araşdırma aparmış ilk tədqiqatçı alimdir.

Sabit söz birləşmələri və frazeologiyaya öyrənilən frazeoloji vahidlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Frazeoloji vahidləri tədqiq edən müəlliflər frazeologiyayı, əsasən, iki mənada – geniş və dar mənada araşdırmışlar:

- Geniş mənada frazeologiyada müəlliflər frazeologiya və sabit söz birləşmələri anlayışlarını bir tuturlar.

- Dar mənada frazeologiyada isə müəlliflər sabit söz birləşmələrinin hamısını deyil, müəyyən bir hissəsini frazeologiyaya aid edir.

Beləliklə, bu iki anlayış birinci qrupdakı kimi eyniləşmir, fərqli mənalarda götürülür.

Birinci qrup üzrə araşdırma aparan tədqiqatçılardan fərqli olaraq S.N.Muratov sabit söz birləşmələr sırasına tapmacaları, mürəkkəb sözləri və digər ifadələri də daxil edir. S.N.Muratov qeyd edir: “türk dillərində frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir” [3, s.54].

S.Cəfərov isə Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini bütöv halda götürərək “sabit söz birləşmələri” adlandırır. Ə.Orucova görə frazeologizm təkə parçalanmayan leksik birləşmələrdən deyil, aforizmlər, məsəllər, atalar sözləri, digər sabit söz birləşmələri, klassik poeziyada işlənən qəlibləşmiş ifadələr və s. ifadələrdən ibarətdir. Zənnimcə, Ə.Orucovun frazeoloji birləşmələr haqqında qeyd etdiyi bu fikri daha məqsədəuyğundur.

Ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmələr müxtəlif cür təsnif olunurlar. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında Səlim Cəfərov qeyd edir: “Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli, sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalar” [4, s.89]. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabında Buludxan Xəlilov Azərbaycan dilində mövcud olan frazeoloji birləşmələri iki yerə ayırır:

- “Frazeoloji sabit söz birləşmələri;
- Frazeoloji sabit ifadə və ibarələr” [9, s.266].

Frazeoloji birləşmələr onların tərkib hissələrinin mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnmə dərəcəsinə görə, əsasən, üç qrupa bölünməklə təsnif olunurlar:

- Frazeoloji birləşmə (uyuşma);
- Frazeoloji birlik;
- Frazeoloji qovuşma.

Frazeoloji birləşmə qrupuna daxil olan sabit birləşmələri əmələ gətirən tərkib

hissələrin biri digərindən bir növ asılı olur. Tərkib hissələrdən biri öz mənasında işlənir. Məsələn; yada düşmək, fikir çəkmək, həvəsdən düşmək, tədbir tökmək və s.

Frazeoloji birlik qrupuna daxil olan frazeoloji sabit birləşmələrin tərkib hissələrindən birində müəyyən qədər həqiqilik müşahidə olunur. Təbii olaraq, birgə bir məfhumu ifadə edirlər. Məsələn; cin atına minmək, meydan oxumaq, söz güləşdirmək və s. Bu qrupa daxil olan komponentlər arasında əlaqə, frazeoloji qovuşma qrupuna daxil olan frazeoloji birləşmələrə nisbətən daha zəifdir. Frazeoloji birlik qrupuna daxil olan frazeoloji birləşmələr, əşya yaxud da hərəkətin bütövlükdə adını bildirir.

Frazeoloji qovuşma qrupuna daxil olan frazeoloji birləşmələr tərkib hissələrinin müstəqil mənalardan asılı olmayaraq, ümumi bir məna ifadə edirlər. Onlar ayrılır, bütövlükdə bir məcazi məna ifadə edirlər. Adından da göründüyü kimi, bu qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələr “qovuşur” və komponentlər arasındakı əlaqə daha möhkəm olur. Semantik cəhətdən də komponentlər bir-birindən ayrılır. Məsələn; bel bağlamaq, topa tutmaq, gözü su içməmək və s.

Mənim fikrimcə, frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrinin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnmə dərəcəsinə görə qruplaşdırmaq düzgün deyil. Çünki, bu dərəcələr sabit söz birləşmələrinin sabitliyini göstərir. Ona görə də, istər frazeoloji qovuşma, istər birləşmə, istərsə də uyuşması heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu bölgünü rus tədqiqatçısı V.V.Vinoqradov tərtib etmişdir. Uzun müddət bu bölgü qəbul olunsada, sonrakı dövrlərdə özünü doğrultmadı.

Frazeoloji sabit ifadə və ibarələrin frazeoloji söz birləşmələrindən bir neçə fərqli xüsusiyyətləri var. Məsələn:

- Frazeoloji ifadə və ibarələr dildə nisbətən daha az istifadə olunur.
- Frazeoloji ifadə və ibarələr arasında sintaktik əlaqə olur və vəzifələrinə görə əsasən cümlə şəklində işlənir.

A.Qurbanov “yanar ürək”, “polad bilək”, “dəmir iradə”, “qamış at”, “canlı söz” kimi birləşmələri sabit söz birləşməsi, “qulaq asmaq”, “fikirə getmək”, əl-ayağa düşmək, “başda düşmək”, “ağlın açarı dildir”, “el gücü, sel gücü”, “daldan atılan daş topuğa dəyər”, “çiyət yeyən çirkin olar” nümunələrini isə sabit ifadə və ibarə adlandırmışdır [17, s.224].

Frazeoloji sabit ifadə və ibarələr lüğəvi tərkibinə görə obrazlı, ifadəli və aydın olurlar. Bu ifadələrə sitatları, məsəlləri, atalar sözlərini, aforizmləri, yazıçıların istifadə etdiyi qəlibləşmiş ifadələri misal göstərə bilərik. Lakin, frazeologiya sahəsində tədqiqat aparan dilçilər arasında bu məsələ ilə bağlı yekdil bir rəy formalaşmamışdır. Yəni, sitatlar, məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər, yazıçıların istifadə etdiyi qəlibləşmiş ifadələr və digər sabit söz birləşmələrinin frazeologiya bölməsinə aid edilib-edilməməsinə dair fikirlər hələ də müxtəliflik təşkil edir. Buludxan Xəlilov bu qəlibdən olan ifadələri frazeologiyaya aid edir. Mənim fikrimcə də, sadalanan ifadələr frazeologiyaya aid edilməlidir. Çünki, sitatlar, məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər, yazıçıların istifadə etdiyi qəlibləşmiş ifadələr sabit birləşmələrdir və məcazi mənə kəsb edir. Bura təbii ki, bütün atalar sözləri və məsəllər deyil, tərkibində frazeoloji birləşmələr, vahidlər və s. olan məsəl və atalar sözləri aiddir.

Frazeologizm termini altında frazeoloji vahidlərin hamısı nəzərdə tutulur. Atalar sözləri; məsəllər; idiomlar; rəvayətlər frazeoloji vahidlərə aiddir. Rəvayətlərin frazeoloji vahidlərin təsnifatına aid olması fikri əksər dilçilər tərəfində qəbul edilmir. Çünki, rəvayətlər azı 15 cümlədən ibarət olur.

Atalar sözləri. Atalar sözləri atalarımız tərəfindən istifadə olunmuş və dildən dilə keçərək bugünüməzə qədər gəlib çıxmışdır. Dilimizdə işlənən atalar sözləri frazeologiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Məsələn:

- “Dil çaşar düzünü deyər”, “ürək yanmasa gözdən yaş axmaz”, “qəlb qorxmasa cibdən pul çıxmaz”, “el bir olsa, dağ oynadar yerindən”, “isti aş soyuq su qatmazlar” və s.

Hikmətli sözlər. Bura dahi şəxsiyyətlərin, yazıçı və şairlərin istifadə etdiyi sözlər daxildir. Məsələn:

- Saqqallı uşaq (C.Məmmədquluzadə);
- O olmasın bu olsun (Ü.Hacıbəyov);
- Sizi deyib gəlmişəm, ey müsəlman qardaşlar (C.Məmmədquluzadə) [4, s.278].

Azərbaycan ədəbiyyatında istər nəzm, istər də nəsr əsərlərində sabit söz birləşmələrinə dair nümunələrə rast gəlirik. Məsələn, Cəfər Cabbarlının “Almaz” pyesində istifadə olunmuş, sabit söz birləşmələrinə nəzər yetirək:

“Barat: Bu yalan-palan kağızlar mənim *qulağıma girməz*” [31, s 112].

“İbad:Canım, bu xalq öz uşağının qıryətindən *əl çəkib*, hamı da ona pamağayıt eləyir” [31, s 113].

“Barat: Deyəsən bir o qədər də *başə düşə bilmədim*” [31, s 118]. “Temurtaş: Külək, Almaz, məni *əldən salmışdı*” [31 , s.129].

Fərqləndirilmiş sözlər məcazi mənada işlənilmişdir və söz birləşməsidir. Bu nümunələrdə işlənilmiş frazeoloji söz birləşmələrinin mənalarına nəzər yetirək:

Qulağa girmək, başə düşmək - anlamaq; əl çəkmək - tərgitmək, uzaqlaşmaq; əldən salmaq - yormaq mənasında işlənilmişdir.

Ümumiyyətlə, şifahi xalq yaradıcılığında dilimizin zəngin frazeoloji sistemi elmi-nəzəri cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan N.F.Seyidəliyevin “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” adlı doktorluq dissertasiyası və monoqrafiyasında bu məsələnin araşdırılmasına yer verilmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün sahələrində frazeologizmə rast gəlinir. Şifahi xalq ədəbiyyatında istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri məcazi, ekspressiv, emosional, obrazlı olması və oxucuda hiss, həyəcan və qorxu hissini yaratmasıdır. Ümumiyyətlə, emosionallıq, metoforiklik, məcazilik frazeoloji birləşmələr üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, şifahi xalq ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələrindən biri olan “Məlikməmməd” nağılında kifayət qədər frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir:

- “Məni quyuya sallayın, amma nə qədər yandım desəm, qulaq asmayın” [1, s.53].

- “Bunların paxıllığı tutdu, yarı yolda Məlikməmmədin kəndirini kəsdilər” [1, s.55].

- “Padşah oğlunu duz kimi yaladı, bağrına basdı” [1, s.60].

Azərbaycan dilində frazeologiyanın tədqiqatçıları frazeoloji birləşmələri, daha doğrusu, söz birləşməsi səviyyəli frazeoloji vahidləri qrammatik cəhətdən feili frazeoloji birləşmələr və ismi frazeoloji birləşmələrə ayırmışlar. Tədqiqatçı alimlərimizin frazeologiyaya aid tədqiqatlarının böyük qismində bu bölgü verilir və nümunələr əsasında şərh olunur.

N.Seyidəliyev dastan və nağıllarda işlənən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənərkən onları ümumi qrammatik mənasını da nəzərə almışdır.

İsmi frazeoloji birləşmələr I, II, III növ ismi birləşmələr formasında ifadə olunaraq, bütöv bir sintaktik söz birləşməsi kimi işlədilir, feili birləşmələr isə feillərin ismin müxtəlif hallarını idarə etməsi yolu ilə yaranır. Birinci növ ismi birləşmə kimi işlənən frazeoloji söz birləşmələri heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, nitq hissələri ilə ifadəsinə görə sifət+isim, isim+isim, feili sifət+isim şəklində qeyd olunur.

III növ ismi birləşmə şəklində ifadə olunan söz birləşmələrinin əsas hissələri somatik leksika, coğrafi terminlər, əksər hissəsi isə mücərrəd isimlərdən ibarətdir. Şairlər, yazıçılar həyat hadisələrini ümumiləşdirmək, mühitə real fəlsəfi düşüncə ilə yanaşmaq üçün daha çox mücərrəd sözlərə müraciət etmiş, dilin ən adi söz vahidi ilə fikirlərini obrazlı, emosional həm də oxucu üçün gözlənilməz yeni ifadələrlə verməyə nail olmuşlar.

Feili frazeoloji ifadələrdə yeni görünən ifadə tərzləri yalnız feillərin çoxmənalılığı hesabına yaranmışdır.

Buludxan Xəlilov frazeoloji vahidlərin tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə 2 qrupa böləndüyünü qeyd edir. Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan fikirlərə görə, frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olmasını nəzərə alaraq 2 qismə ayırmaq olar: [9, s.28].

- İsmi frazeologizm;
- Feili frazeologizm.

İsmi frazeologizm. İsmi frazeologizmlərin tərəfləri əsasən adlarla ifadə olunur. Məsələn:

- Antik dövr, rəngli kitabça, xoşagəlməz hadisələr, fəal danışiq üzvləri (I növ təyini söz birləşməsi);
- Mənsəb hərissliyi, qonaq otağı, elm dünyası, həyat tərzli (II növ təyini söz birləşməsi);
- Düzgün yol, acı dil, şirin söz, qiymətli əsər, ağır daş, əsrarəngiz hadisə, soyuq müharibə, bəyaz dünya, qara külək, acı həqiqət, şirin duyğular (sifət+isim);

- Çıxış yolu, cib xərcliyi, ağız dadı, könül yarası, göz damcısı (isim+isim);
- Ürəyi təmiz, başı boş, əli əyri, gözü qara, gözü kölgəli, ağzı göyçək və s. (isim+sifət).

Feili frazeologizm. Feili frazeologizmlərin əsas tərəfləri feillə ifadə olunur.

Məsələn:

- Səs vermək, qonaqlıq vermək, can yandırmaq, göz gəzdirmək, can vermək, baş açmaq, ayaq saxlamaq, baş ağartmaq, dil çıxarmaq, əl qaldırmaq, üz tutmaq, üz vurmaq, baş tutmaq, vaxt qazanmaq, üz göstərmək, ömür sürmək, səngərdən çıxmaq, baş qatmaq, baş sındırmaq, baş qoymaq, dil açmaq, (isim+feil);
- Yuxuya getmək, fikrə getmək, başa vurmaq, gözə gəlmək, üzə düşmək, gözə çarpmaq, gözə gəlmək, ələ gətirmək, cana gəlmək, səadətə qovuşmaq, başa düşmək, başa çəkmək, bəndə salmaq (yönlük hal şəkilçili isim+feil);
- Gözündən düşmək, yadından çıxmaq, başından atmaq, dalından qaçmaq, ağılından keçirmək, əldən düşmək, burnundan gətirmək, burnundan düşmək, ağzından vurmaq, diqqətindən yayınmaq, dilindən çıxmaq, dilindən kağız almaq, dilindən qaçırmək, dilindən düşməmək, burnundan tökmək, gözündən gəlmək, canından bezmək, ayağından çəkmək, gözündən qaçmaq, əldən düşmək (mənsubiyyət şəkilçili və çıxışlıq hal şəkilçili isim+feil);

Frazeoloji birləşmələrin tədqiqat tarixindən bəhs edərkən bu barədə yazılmış ilk əsərlərdə “sabit söz birləşmələri”, “daşlaşmış ifadələr”, “sabit ifadə”, “sabit ifadə və ibarələr” kimi anlayışlardan istifadə olunduğunu görürük. Bu, təsadüfi deyildir. Dildə frazeoloji birləşmələri, frazeoloji vahidləri ayırmaq üçün məhz tərkib sabitliyi aparıcı rol oynamışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqat obyektini araşdıran müəllifləri əsasən iki qrupa bölürlər.

Birinci qrupa daxil olan tədqiqatçılar, dildə hazır şəkildə mövcud olan, qəlibləşmiş, daşlaşmış söz birləşmələrinin və ifadələrin hamısını frazeologizm adlandırırlar.

İkinci qrupa daxil olan tədqiqatçı alimlər isə dildə hazır şəkildə mövcud olan, qəlibləşmiş, daşlaşmış söz birləşmələrinin və ifadələrin hamısını deyil, onların daxilində birləşməni təşkil edən sözlərin məna və quruluşa görə ayrılmayan qismini

frazeoloji vahid hesab edirlər.

Sərbəst söz birləşmələri tamamilə sabit söz birləşməsindən fərqlənir. A.Qurbanov sərbəst söz birləşmələrinin sintaksisin vahid adı altında, sabit söz birləşmələri isə frazeoloji vahid adı altında frazeologiya bölməsində öyrənildiyini qeyd etmişdir. Tədqiqatçı alim bundan sonra frazeoloji vahidlərə sabit söz birləşmələri ilə birgə, sabit ifadələri və ibarələri də bura aid etmişdir.

Beləliklə, A.Qurbanov, frazeologiyanın tədqiqat obyektinə “sabit söz birləşmələri”, “sabit ifadələri” və “ibarələri” aid etmişdir. A.Qurbanov “yanar ürək”, “polad bilək”, “dəmir iradə”, “qamış at”, “canlı söz” kimi birləşmələri sabit söz birləşməsi, “qulaq asmaq”, “fikrə getmək”, əl-ayağa düşmək, “başa düşmək”, “ağlın açarı dildir”, “el gücü, sel gücü”, “daldan atılan daş topuğa dəyər”, “çiyət yeyən çirkin olar” nümunələrini isə sabit ifadə və ibarə adlandırmışdır [17, s.224].

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya aid aparılan tədqiqatlarda dilçilərimiz “idiom” və “idiomatik ifadələr” terminlərindən də istifadə etmişdir.

Tədqiqatçılar frazeologiyaya daxil olan vahidlərin söz yaxud da söz birləşməsi olmasına aid mübahisəli fikirlər söyləmişlər. Mübahisə, əsasən, frazeologiyayı təşkil edən vahidlərin cümlə şəklində olub-olmaması ilə bağlıdır. Cümlə şəklində frazeologiya dedikdə, bura məsəllər, atalar sözləri, hikmətli ifadələr aiddir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. M.Mirzəliyeva aforizmləri, hikmətli ifadələri frazeologiyanın tərkibində götürməyin vacib olduğunu qeyd edir.

Tədqiqatçı alim M.Mirzəliyeva Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin inkişaf mərhələlərini fərqli aspektlərdən öyrənib, aşağıdakı dəyişmələri qeyd etmişdir:

- “1) Komponentlərdən birinin sinonimi ilə əvəzlənməsi;
- 2) Frazeoloji vahiddə köməkçi komponentin meydana gəlməsi;
- 3) İxtisar;
- 4) Yeni sözün artırılması” [22, s.54, 59].

II FƏSİL

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. İsmi frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu

Bəzi dilçilər (N.N.Amosova və başqaları) atalar sözləri və deyimləri frazeoloji birləşmələrin ümumi təsnifatına daxil etmir, lakin İ.V.Arnold, A.V.Koonin, V.V.Vinoqradov kimi alimlər onların da təsnifata aid olduğunu qeyd edir. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynov, S.Cəfərov, Q.Kazımov, A.Qurbanov, M.Mirzəliyeva kimi alimlərin də fikri bu yöndədir.

Frazeoloji birləşmələrin semantik strukturun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı professor V.N.Teliyanın apardığı araşdırmalar da xüsusi maraq doğurur. O qeyd edir ki, semantik sturukturda xüsusi makrokomponentlər vardır ki, bunlar frazeoloji birləşmənin ümumi mənasına təsir göstərir. Frazeoloji birləşmələrin semantik strukturuna aşağıdakı əsas makrokomponentlər daxildir:

- Deskriptiv makrokomponent – bu makrokomponent özündə obyektiv reallıq haqqındakı məlumatı ehtiva edir. Bu daha çox təsnifatla əlaqəlidir. Məsələn, frazeoloji birləşmənin ifadə etdiyi ümumi ideya əsasında reallıq fenomeninin təsnifi.

- Özək makrokomponent – bu makrokomponent frazeoloji birləşmənin daxili forması ilə bağlıdır. Bunu frazeoloji birləşmənin “hərfi mənada” başa düşülməsi ilə də əlaqələndirmək olar. Belə ki, frazeoloji birləşməni oxuyarkən onu ilk öncə hərfi mənada başa düşərək, müəyyən bir ideya ilə əlaqəndirdikdən sonra birləşmənin əsl mənasını dərk etmək mümkündür.

- Emosiya makrokomponenti – bu makrokomponent müəyyən emosiyaları (bəyənmək/bəyənməmək) ifadə edir.

- Qiymətləndirici makrokomponent – bu makrokomponent frazeoloji birləşmənin ifadə etdiyi ümumi dəyərlə bağlı məlumatı əks etdirir. Bu xüsusda, frazeoloji birləşmələr üç kateqoriyada qruplaşdırıla bilər: pozitiv, neqativ və neytral.

- Qrammatik makrokomponent – bu makrokomponentə frazeoloji birləşmədə baş verə biləcək bütün mümkün morfoloji və sintaktik dəyişikliklər daxildir.
- Stilistik makrokomponent – bu makrokomponent əsasında üç müxtəlif frazeoloji birləşmə qrupu ayırd edilə bilər: formal, qeyri-formal və neytral.

Frazeoloji birləşmələr məna və qrammatik cəhətdən bir-birləri ilə əlaqəyə girirlər. Frazeoloji birləşmələr əlaqələnmə dərəcəsinə görə, frazeoloji birləşmə, birlik və qovuşma olmaqla, üç qrupa bölünürlər. Frazeoloji birləşmə qrupuna daxil olan sabit birləşmələri əmələ gətirən tərkib hissələrin biri digərindən bir növ asılı olur. Məsələn; yada salmaq, fikir çəkmək, həvəsdən düşmək, acıyı gəlmək və s. Frazeoloji birlik qrupuna daxil olan frazeoloji sabit birləşmələrin tərkib hissələrindən birində müəyyən qədər həqiqilik müşahidə olunur. Təbii olaraq, birgə bir mənanı ifadə edirlər. Məsələn; cin atına minmək, gözdən düşmək, başa salmaq və s. Frazeoloji birlik qrupuna daxil olan frazeoloji birləşmələr, əşya yaxud da hərəkətin bütövlükdə adını bildirir. Frazeoloji qovuşma qrupuna daxil olan frazeoloji birləşmələr tərkib hissələrinin müstəqil mənalılarından asılı olmayaraq, ümumi bir məna ifadə edirlər. Onlar ayrılır, bütövlükdə bir məcazi məna ifadə edirlər.

Pozitiv, neqativ və neytral mənalı frazeoloji birləşmələr qiymətləndirici makrokomponentinin tərkib hissələrindədir. Neqativ mənalı frazeologizmlərə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Göz dəymək, ölümü gəlmək, özündən çıxarmaq, özgə malına göz dikmək, özünə quyu qazmaq, özünü naza qoymaq, paxıllığı tutmaq, payını vermək, pis yola düşmək, problem çıxarmaq, gözdən düşmək, etibarını itirmək, gözüne pərdə çəkmək, gözünü bağlamaq, göz altına almaq, hövsələsi bir tikə olmaq, hövsələdən çıxmaq, huşu başından çıxmaq, aqlını itirmək, xam ələ düşmə, xam ələ salmaq, xofa salmaq, xox gəlmək, hasar çəkmək, hirsini tökmək, xəcalət vermək, xata çıxarmaq, içinə qurd düşmək, işə düşmək, işi çətinə düşmək, iztirab vermək, keçiləri gəlmək, köksünü dağlamaq, kor qoymaq, qan tökmək, qanına qəltan etmək, qara sudan qaymaq tutmaq, qaşığı döyüşdürmək, qışqırıq qoparmaq, quyu qazmaq, suyu bulandırmaq, şam kimi ərimək, qəm yemək, qəmiş qoymaq, qətlə yetirmək, qol-qanadını qırmaq, qulağını burmaq, qulağını sallamaq, qulp qoymaq, itin sözünü demək, abırdan salmaq, iynə

udmuş itə dönmək, əldən düşmək, izi-tozu qalmamaq, yoxa çıxmaq, kefini pozmaq, əhvalı korlamaq, şəkkə salmaq, şəkkə düşmək, şəninə dəymək, şorba qızdırmaq, şübhəyə düşmək, tarazlığını itirmək, taqətdən düşmək, tamah güc gəlmək, tası damdan düşmək, təbdən çıxmaq, göz yetirmək, əldən düşmək, ixtiyarı getmək, əldən düşmək, imanını yandırmaq, imanını itirmək, irəli sürmək, ortalığa atmaq, incik salmaq, qəlbinə dəymək, yuxarıdan baxmaq, yüyənini gəmirmək, tələş keçirmək, tər tökmək, tərs damarına düşmək, tikəsi ağzında böyümək, tilsimə düşmək, toqqanı sıxmaq, topa güllə tutan, tozunu göyə sovurmaq, tüpürcəyi qurumaq, tük salmaq, tükü ürpəşmək, uçuruma getmək, uşaq işi tutmaq, utanıb yerə girmək, ümidini üzmək, ümidini kəsmək, ülgüc üstə yerimək, ürəkqopmasına salmaq, ürəyi ağrımaq, ürəyi ağzına gəlmək, ürəyi daşa dönmək, ürəyi əsmək, ürəyi qubar eləmək, ürəyi üzülmək, ürəyi getmək, ürəyi yanıqlı, ürəyinə xal düşmək, ürəyini qana döndərmək, ürəyini yemək, üzü sirkə satmaq, üzündə su olmamaq, üzünü turşutmaq, üzündən qan açmaq, üzünə üz bağlamaq, üzünə pərdə çəkmək, üzünün suyunu tökmək, vahiməyə salmaq, vayını vermək, vədinə xilaf çıxmaq, yadından çıxarmaq, yağlı kəsilmək, yarasını təzələmək, yediyi burnundan gəlmək, yerinə su calamaq, lələyün döymək, məngənəyə salmaq, mız qoymaq, göz verib işıq verməmək, gününü qara eləmək, gününü göy əskiyə bükmək, gözümçixdıya salmaq, xətrinə dəymək, məruz qoymaq, zəhləsi getmək, məşəqqət çəkmək, nəfəsi kəsilmək, od götürmək, oddan-alovdan keçmək, ortadan götürmək, oyuna salmaq, ortaya qoymaq, ovqatı təlx olmaq, öfkəyə dönmək, ölüm şərbətini içmək, ölümü gəlmək, özündən çıxarmaq, özgə malına göz dikmək, özünə quyu qazmaq, özünü naza qoymaq, paxıllığı tutmaq, payını vermək, pis yola düşmək, problem çıxarmaq, gözdən düşmək, etibarını itirmək, gözünə pərdə çəkmək, gözünü bağlamaq, gözündən şimşək çıxmaq, ləkə salmaq, ləkə gətirmək, fikri başından çıxmaq, fikrindən yayınmaq, gen yerini dar eləmək, təngə gətirmək, gic eləmək, boğaza yığmaq, baş-beynini aparmaq, girinə keçirmək, təsiri altına almaq, gopa basmaq, küyə basmaq, geri salmaq, ziyana salmaq, get-gələ salmaq, qapı dalına salmaq, hirsli başına vurmaq, saqqalında bir tük qoymamaq, saralıb muma dönmək, səsinin yoğun yerinə salmaq, sıradan çıxarmaq, sir-sifətindən cin yağmaq, söz qaytarmaq, sözü çürütmək, sözündən çıxmaq, sözünün kəsəri olmamaq, südə su qatmaq, stul davası, şəkk gətirmək, gücünü itirmək, gücdən

düşmək, haray qaldırmaq, haray qoparmaq, haram eləmək, burnundan gətirmək, haray salmaq, hay-küy qaldırmaq, haldan çıxmaq, özündən çıxmaq, həddini aşmaq, həddini bilmək, hoqqa çıxarmaq, oyun çıxarmaq, hirsindən dodaqlarını gəmirmək, hirs başına vurmaq, hiyləyə al atmaq, hiylə gəlmək, işi bitmək, qanı getmək, şorba qızdırmaq, taqəti kəsilmək, tamahına yiyəlik etmək, tənqid atəşinə tutmaq, tərs damarı tutmaq, topa güllə tutan, toy tutmaq, tufan qoparmaq, gəmiləri yandırmaq, körpüləri yandırmaq, göyə çəkilmək, yoxa çıxmaq, göylə getmək, yuxarıdan getmək, göz basmaq, göz vurmaq, göz qırpmək, gözünün odunu almaq, tükünü didmək, işi dolaşığa düşmək, işi çətinə düşmək, işi müşkülə düşmək, işi dolaşığa düşmək, uçuruma getmək, babalı boynuna, yoldan çıxmaq, dabanına tüpürmək, ağız açmaq, ayağını kəndirləmək, ayağını sürümək, ayağını tapdalamaq, ayağını yerə vurmaq, ayağını sürümək, ayağını tapdalamaq, ayağının altı yer görməmək, ağız burmaq, ağız büzmək, ağız deyəni qulaq eşitmir, ağız - ağıza gəlmək, başı daşa dəymək, başı ətləmək, başı fırlanmaq, başı hərləmək, başı xarab olmaq, başı qarışmaq, başı qızıışmaq, başı pozulmaq, başı şişmək, başı üstündə durmaq, başı zillət çəkmək, başına çəkmək, başına batmaq, başına bəla açmaq, başına çıxarmaq, ağız - ağıza vermək, ağzı isti yerdə olmaq, ağzı köpüklənmək, ağızdan qapmaq, ağızdan yava, ağızlara düşmək, ağız - burun əymək, ağzı qızıışmaq, ağzı yanmaq, ağzı yığılmaq, boğazı qurumaq, boğazına keçmək, boğazına bağlamaq, boğazına keçirmək, boğazında qalmaq, boğazından su keçməmək, boğazına ip salmaq, ağzına yatmaq, dili tutulmaq, dili uzanmaq, dili yatmamaq, diligödək olmaq, dili topuq vurmaq, dilindən düşməmək, dilinə düşmək, dilinə gəlmək, dilinə yatmaq, dilinə yiyəlik etməmək, dilindən daş asılmaq, dilində tük bitmək, dilinə gətirmək, dilini bağlamaq, dilini bilmək, dilini boğazından çıxarmaq, dilini dinc qoymamaq, ağzına baxmaq, ağzına atmaq, ağzına daş basmaq, ağzına düşmək, ağzına gələnə danışmaq, ağzına gələnə demək, ağzına gücü çatmamaq, ağzına qıfıl vurmaq, ağzına söz düşmək, ağzına sümük atmaq, ağzına yiyəlik etməmək, ağzında söz qalmamaq, ağzından qaçırmək, ağzından qan iyi gəlmək, ağzından qıfıl asmaq, ağzından söz tökülmək, ağzını açmaq, ağzından vurmaq, ağzını açıb gözünü yummaq, ağzını açmaq, ağzının dadı qaçmaq, ağzının danışığını bilməmək, ağzının içində oturmaq, yoldan azmaq, nəşəsini pozmaq, kefini pozmaq, göz qoymaq, göz yetirmək, əldən düşmək, ixtiyarı

getmək, əldən düşmək, imanını yandırmaq, imanını itirmək, irəli sürmək, ortalığa atmaq, incik salmaq, qəlbinə dəymək, yuxarıdan baxmaq, yüyənini gəlmək, zara gətirmək, zayını çıxarmaq, dildən düşmək, ağlaşma qurmaq, üzündə abır olmamaq, yaman günə düşmək, adı batmaq, adını özgədən soruşmaq və s.

Pozitiv mənalı frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

Könlünə yatmaq, xoşuna gəlmək, işə yaramaq, karına gəlmək, işvə satmaq, özünü naza qoymaq, iştahası yeddi yerdən açılmaq, iştahası açılmaq, abır gözləmək, ayağını kəndirləmək, başı bağlamaq, başı üstündə gəzdirmək, başını açmaq, başını dik tutmaq, başucalıq vermək, ağzının dadını bilmək, Allaha pənah aparmaq, aradan qaldırmaq, aranı saz eləmək, araya düşmək, aşağı dabana düşmək, ayağı yer tutmaq, ayağından silmək, ayağının altına daş qoymaq, bağrına basmaq, bank üstündə oturmaq, başı qoltuq görməmək, başını açmaq, başıucalıq gətirmək, beynində yer eləmək, bəxti gətirmək, bəxti açılmaq, beyni açılmaq, bəxt ulduzu parlamaq, boy atmaq, boynuna uşaq düşmək, boya vermək, burnuna iy dəymək, bəxti ayaqüstə olmaq, bərkdən çıxmaq, bir evin dirəyi, bir baş yuxarı olmaq, çiçəyi çırtlamaq, boy oxşamaq, göz oxşamaq, ürəyi getmək, canını atəşə atmaq, canlar alan, cəh-cəh vurmaq, cənnəti satın almaq, çəngindən qurtarmaq, çırtıq çalib oynamaq, çiyninə şahlıq quşu qonmaq, çörək kəsmək, dada gətirmək, dalında dağ kimi durmaq, murad almaq -muradı hasil olmaq, dağdan ağır, deyib gəlmək, dodağı qaçmaq, dövlət quşu, düz gəlmək, əli çalib ayaqları oynamaq, ələ gətirmək, yorğan-döşəkdən durmaq, yükünü yerə qoymaq, zarafata salmaq, çiçəyi çırtlamaq, zehni açılmaq, zildən bəmə salmaq, ad almaq, ad eləmək, ağlında qalmaq, ağlına yeni fikir gəlmək, ağzından dürr tökülmək, ağzının dadını bilmək, alnına gün doğmaq, gecə kəsmək, şövqə gəlmək, ilhama gəlmək, həvəsə gəlmək, vəcdə gəlmək, göz oxşamaq, göyün yeddinci qatında olmaq, hörmətini saxlamaq, hörmət qoymaq, xoşuna gəlmək, cana gəlmək, dünyaya gəlmək, qanad açıb uçmaq, xoşuna gəlmək, könül vermək, özünə gəlmək, könlünü almaq, zövqünə yatmaq, qanı qaynamaq, suyu şirin gəlmək, xoşa gəlmək, ürəyinə yatmaq, gözlərini oxşamaq, gözü tutmaq, gözünün işığı, gününə yanmaq, hörmət görmək, hörmətə minmək, xətrini xoş eləmək, xəyalından keçmək, iştahası açılmaq, kamala çatmaq, qızıl küpünə düşmək və s.

Professor A.İ.Smirnitski frazeoloji birləşmələrin struktur cəhətdən təsnifatını vermiş və onları sözlərlə müqayisə etmişdir. Bir özəkli və iki özəkli frazeoloji birləşmələri bir-birindən fərqləndirən alim onları müvafiq olaraq düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə müqayisə edir. Eyni zamanda, o daha çox rast gəlinən iki özəkli frazeoloji birləşmələri atributiv-nominal, feili-nominal frazeoloji birləşmələr və frazeoloji təkrarlar olaraq üç qrupa bölür.

Struktur əsasında aparılan təsnifatlar arasında professor Amosovanın irəli sürdüyü qruplaşma xüsusi maraq doğurur. Onun apardığı təsnifatda əsas meyar kontekstdir. Frazeoloji birləşmələr sabit, yəni dəyişilməyən kontekstdən çıxış edir. Bu xüsusda, onları iki qrupa bölmək olar:

- Frazemlər – onlar, əsasən, iki komponentdən ibarət olur və frazeoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlıdırlar. İkinci komponent konteksti müəyyənləşdirir.
- İdiomlar – bu birləşmələrin ümumi mənasını onun tərkib hissələrinin mənası təşkil etmir. Belə ki, tərkib hissələrinin ayrı-ayrılıqda mənası ümumi mənadan fərqlənə bilər.

Frazeologizmlərdən bəhs edərkən, onun semantik, qrammatik və üslubi cəhətləri də nəzərə alınmalıdır. Semantik cəhətdən leksik vahidlərlə ekvivalent olması, frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin öz həqiqi mənalarından uzaqlaşaraq məcazi mənə kəsb etmələri və onların ayrı-ayrılıqda deyil, bütöv leksik vahid kimi linqvistik təhlili tələb olunur.

Frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlərin sayı nə qədər çox olarsa, birləşmənin mənasına bir o qədər təsir etmiş və dəyişmiş olar. Frazeoloji birləşmələrdə dilçilik faktorları semantik xüsusiyyətlər ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələri geniş aspektdə təhlil edən və tədqiqat aparmış dilçilərdən bir H.Bayramovdur. Gənc dilçilik sahəsi olmasına baxmayaraq, sürətli şəkildə, hərtərəfli inkişaf etmiş və geniş aspektdə aparılan tədqiqatların obyektinə olmuşdur. M.T.Tağıyev Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın əsasını qoyan dilçilərdən sayılır.

Ümumiyyətlə, frazeologizmlərə bədii əsərlərdə daha çox rast gəlinir. Bu da bədii əsərə koloritlik, canlılıq və metaforiklik qatır.

Frazeoloji birləşmələr təkcə hərəkət məzmunlu olmur. Əsasən, XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində yazılmış poeziya nümunələrində ismi birləşmələr əsasında formalaşan frazeologizmlərə rast gələ bilərik. “İsmi frazeoloji birləşmələrdə sözün həqiqi mənasıyla məcazi mənası qarşı-qarşıya qoyulur. Namus cəlladı, hürriyyət günəşi və s. bu kimi frazeologizmlər bədiiliyə, yüksək poetik lövhələrin yaranmasına rəvac verir” [45, s.294].

Məsələn, B.Vahabzadənin “Yalan bazarı” şeirindən verilmiş nümunəyə nəzər yetirək:

“Bu yalan bazarında mətah yaman ucuzdur.
Aldığımız da sözdür, satdığımız da sözdür.
Sözün ləyaqətinə, mənasına varmadan,
Utanıb qızarmadan
Qıpqırmızı yalanı bülbül kimi ötürsən,
Riya dəyirmanında sən yalan üyüdürsən” [42, s.148].

Şeir parçasında fərqləndirilmiş nümunələr ismi birləşmələrin qəlibində yaranmış “Yalan bazarı”, “Sözün ləyaqəti, mənası”, “ Riya dəyirmanı” frazeoloji birləşmələrin komponentləri nitq hissəsi olaraq isimdir və isim+isim modelli ismi birləşmədən yaranmış frazeologizmlərdir. “Qıpqırmızı yalan” nümunəsi isə sifət+isim modeli əsasında qurulmuş frazeoloji birləşmədir. Verilmiş nümunələrin komponentləri öz leksik mənalardan uzaqlaşaraq məcazi məna kəsb edirlər.

“*Taleyin qisməti* rast saldı bizi.
Yolumuz hardasa qırılacaqsa,
İtirəcəyiksə bir-birimizi,
Xatirəm yadında qalmayacaqsa,
Bu əllər mənimki olmayacaqsa,
Bu tellər mənimki olmayacaqsa
Sən Allah, özünə öyrətmə məni,
Hicran qoxusuyla göynətmə məni” [50].

Musa Yaqubun poeziyasında frazeologizmlərin işlənilməsi səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Fərqləndirilmiş ismi frazeologizmlərin komponentləri öz leksik

mənalarında uzaqlaşaraq, məcazi mənə kəsb edirlər. Frazelogizmlərin məcazi mənə kəsb etmələri fikrin daha da kolorit və emosional səslənməsinə səbəb olur. “Taleyin qisməti” III növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmışdır. Bu ismi birləşmənin komponentlərinin hər biri nitq hissəsi olaraq isimdir. Verilmiş ikinci nümunə isə II növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan frazeologizmlər qrupuna aiddir. Bu nümunələr fikrin emosionallığını və bədiiliyini artırır. Bu ismi frazeologizm isim+isim modeli əsasında qurulmuşdur.

“Əsl məhəbbət ki, *böyük hünərdir*,
Coşar ümman kimi *təzə arzular*.
Mənim dalğalarım xatirələrdir,
Orda tufan da var, burulğan da var” [50].

Verilmiş bu şeir parçası Nəbi Xəzrinin poeziyasına aiddir. Nəbi Xəzri qələmində frazeoloji birləşmələrdən məharətlə istifadə etmişdir. Nümunə kimi verilmiş şeir parçasındakı ismi frazeologizmlər fikrə metaforiklik və xüsusi ahəngdarlıq qatır. Fərqləndirilmiş hər iki nümunə sifət+isim modeli əsasında qurulmuşdur.

“Dünyalar içində bir ayrı dünyam -
Azərbaycan!
Yuxusuz ömrümdə bir sirli rəyam -
Azərbaycan!
Sonsuz kainatda təkcəm, yeganəm -
Azərbaycan!
Bir ayrı nağılım, ayrı əfsanəm -
Azərbaycan!
Bir ayrı düşünəm, ayrı xəyalım -
Azərbaycan!
Ayrılıq sonunda şirin vüsalım -
Azərbaycan!” [51]

Nəbi Xəzrinin qələmindən verilmiş digər nümunəyə nəzər yetirək. Şair öz poeziyasında insanın duyğularını, arzularını ön plana çəkir. Xüsusilə, ismi frazeologizmlərə daha çox müraciət etmişdir. Şairin şeirlərinin əksəriyyətində verilmiş

bənzətmələr, poeziyanın daha kolorit və emosional olmasına səbəb olur.

Nəbi Xəzrinin poeziyasında əksərən I növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış frazeologizmlər öz yerini tutur. Bu şeir parçasında verilmiş *yuxusuz ömrüm, sirli rüyam, şirin vüsalım* söz birləşmələrinin komponentləri sifət+isim modeli əsasında qurulmuşdur.

N.Həsənzadənin “Səssiz” və “Mənim səadətim” şeirlərindən verilmiş nümunələrə nəzər yetirək:

“Bəlkə bu duyğudur səssiz ağlayan,
Uçub yuvası da, aşıyanı da.
Bu həsrət oduna yandın, Nəriman,
Yandırma həsrətlə yaşayanı da” [35, s.296].

Bu nümunədə də fərqləndirilmiş “*həsrət odu*” birləşməsi isim+isim modelində qurulmuş frazeoloji birləşmədir.

“Şirin təbəssümü dodağındadır,
Hüsnün gözəlliyi necə əzizdir.
Səadət gözümlün qabağındadır,
Mənim səadətim məsafəsizdir” [35, s.285].

“*Şirin təbəssümü*” ifadəsi sifət+isim modelində yaranmış frazeologizmlərə aiddir. Verilmiş nümunələrdə frazeologizmlər şeirə canlılıq və koloritlik qatır. Dad və rəng bildirən sadə sifətlər frazeologizm kimi daha çox işlənir. (Bəyaz dünya, qara külək, acı həqiqət, şirin duyğular və s.).

Z.Yaqubun “İlk qafiyələr” şeirindən verilmiş 2 bəndə nəzər yetirək:

“Həmsöhbət olarmış Allahla bəndə,
Ömrün yaddaşında nələr var, nələr.
Görəsən ilk dəfə dilə gələndə,
Nəyə işarəymiş bu qafiyələr?
Yatmışam yalına ilk qafiyəmin,
Onu ağ at kimi çapıram indi,
Büküb dizlərini həsrətin, qəmin,
Dirilik suyunu tapıram indi” [43, s.189].

Bu bəndlərdə fərqləndirilmiş “ömrün yaddaşı”, “həsrətin, qəmin dizləri” III növ təyini söz birləşməsi əsasında isim+isim modelində, “dirilik suyu” II növ təyini söz birləşməsi əsasında düzəltmə isim+isim modelində qurulmuş frazeoloji birləşmələrə aiddir. Z.Yaqubun şeirlərində frazeologizmlərə çox rast gələ bilərik. Bu frazeologizmlər də ismi birləşmələr əsasında yaranmışdır. Bədii əsərlərdə, poetikada bu kimi ifadələr xüsusi pafosla səslənir.

Nüsrət Kəsəmənlinin şeirlərində də kifayət qədər ismi birləşmələrdən yaranmış frazeologizmlərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, poeziyada bu tip frazeologizmlər çoxluq təşkil edir:

“Əsən hicran küləyi,
Sevgimizi aparmış” [36, s.116].

“Mənim əllərimdədir Ürəyinin açarı,
Elə kilidləmişəm” [36, s.132].

“Atlandı ata-oğul, baxışdılar bir anlıq,
Hansı söz çatdıracaq bu *səssiz fəryadları*.
Gözlərdə son tapşırıq, ümid, vida, ayrılıq
Hərəsini bir yana aparırdı atları” [38, s.175].

Fərqləndirilmiş ismi birləşmənin tərəfləri ayrı-ayrılıqda öz həqiqi mənalarını itirmişdir. Birləşmənin birinci tərəfi isimdən düzəlmiş sifət, ikinci tərəfi isə cəm şəliçisi və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimdir. İsmi birləşmə düzəltmə sifət+isim modelində təşkil olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, ismi frazeologizmlərə daha çox bədii əsərlərdə və şeirlərdə rast gəlirik. İsmi frazeologizmlərə aid digər nümunələrə nəzər yetirək:

Nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü - bu frazeoloji birləşmə pis niyyətli, xain, mənəviyyəti kasıb insanlardan uzaq durmağı məsləhət vermək üçün istifadə olunur.

Nə borcuna – bu frazeologizm nümunəsi neqativ mənəlidir. Kiminsə aidiyyəti olmadığı halda, işinə qarışması zamanı istifadə olunun ifadədir.

O atlı, mən piyada – bu frazeoloji birləşmə kimisə yaxud da nəyisə axtarmaq mənasında işlənir.

Od qiymətinə - “Markətdən aldığım tərəvəz od qiymətinədir.” Hansısa əşyanın, qidanın yaxud da geyimin maya dəyərindən baha olması mənasında istifadə olunur.

Sabun köpüyü - bu frazeologizm nümunəsi hər hansı hadisənin, məsələnin içinin boş və mənasız olması mənasını ifadə edir.

Sağmal inək - bu ismi frazeologizm qazanc mənbəyi kimi görülən varlı insan haqqında deyilən ifadədir.

Sizif əməyi - Çətin görülən bir işin nəticəsiz qalması mənasında istifadə olunur.

Medalın tərs üzü - bu frazeoloji birləşmə hansısa işin məlum olmayan, görünməyən tərəfini ifadə edir.

Sözünün Mustafası - deyiləcək sözün, əsas fikrin dərhal söylənməsi mənasını ifadə edir.

Suyu süzülə-süzülə - bu ismi frazeologizm nümunəsi pərt, dilxor vəziyyətdə olmaq mənasında istifadə olunur. “Eldar dostuyla dalaşdığı üçün parka suyu süzülə-süzülə getdi.”

Susuz dəyirman - bu frazeoloji birləşmənin ilk mənası heçkim olmayan, kimsəsiz məkan deməkdir. İkinci mənası isə kiminsə məqsədsiz yaşam tərzini sürməsi kimi istifadə olunur.

Şeytan barmağı - hansısa işə pis niyyətli insanın müdaxiləsi zamanı istifadə olunan neqativ mənəli frazeoloji birləşmədir. “Bu işdə nəse şeytan barmağı var.”

Şeytan yuvası - bu frazeologizm insanlarda qorxu, təşviş hisslərini oyadır. Ona görə neqativ mənəli ismi frazeologizmdir. Pisliklə məşğul olan insanların toplaşdığı, yaşadığı yer mənasında istifadə olunur.

Təmiz söhbət - aydın, açıq və izahlı şəkildə söhbətin baş verməsi nəzərdə tutulur. Əsasən bədii əsərlərdə bu tip frazeologizmlərə daha çox yer verilir.

Yıxılan evin dirəyi - bu ismi frazeologizm zəhmətkeş, zirək insan haqqında deyilən birləşmədir.

Yoluq cücə - bu ifadə həm maddi cəhətdən zəif olan insanlar üçün, həm də ağır insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur.

“Rəsul Rzanın da poeziyasında bu tipli sözlərin birləşməsindən düzələn obrazlı emosional neologizmlər vardır: Bir aləm dostlu, bir dünya tanışlı, səhər gələcəkli, cürə

çörəkli, səksəkə ürəkli” [20, s.213].

2.2. Feili frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu

Feil fikrə emosionallıq, ekspressivlik və koloritlik qatan nitq hissələrindən biridir. “Nitq hissələri arasında feil qrammatik kateqoriyaları - zənginliyinə görə olduğu kimi, semantik cəhətdən də maraqlı nitq hissəsidir. Feilin hər bir şəklinin bir neçə, bəzən onlarla, semantik incəlikləri özünü göstərir” [18, s.152].

Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” hekayəsində istifadə olunmuş feili frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

“Faytonçu əlini havaya qaldırıb, bir qamçı mənim papağıma, birini də atlara vurub yola düşdü. Fayton elə bir sürətlə yola düşdü ki, dedim yəqin bu gecə məni mənzilə yetirəcək” [34, s.28].

“Həzrət sağalıb durdu ayağa və tamam sağalandan sonra vədəsi yadına düşdü. Bir yandan naxoş vaxtında arvadının onun nə qədər zəhmətini çəkdiyini nəzərə aldı” [34, s.35].

“Təəccüb eləməyin, mənim sözüümün canı var. Bu saat söyləyim. Siz yəqin çox eşidibsiniz. Bir adamın o birisinə *acığı tutanda* deyir: “İmam başına daş salsın, imam evini yıxsın, imam balalarını yetim qoysun...” Hakəza [34, s.37].

“Daha mən getdim. Dükənəm sahibsizdir. Ancaq bir iş var, deməyə *xəcalət çəkirəm*” [34, s.39].

“Məşədi *and içirdi* ki, İmamqulular adlanan bir mənzilə gəlib düşmüşdü” [34, s.39].

“Nikolay onu artıq məhəbbətlə qəbul etdi, onu həmişəlik Rusiyada sakin olmağına *icazə verdi* və hər bir ildə ona otuz altı min rüblə maaş təyin edib, Rusiya şəhərlərindən birisini özü üçün məskən intixab etməsini təklif etdi” [34, s.44-45].

Nümunələrdə fərqləndirilən sözlər frazeoloji birləşmələrdir və məcazi mənada işlənmişdir. Nümunələr arasında neqativ mənəli frazeoloji birləşmələr istifadə olunmuşdur: xəcalət çəkmək və acığı tutmaq. “Xəcalət çəkmək” söz birləşməsinin bir sözlə qarşılığını “utanmaq” kimi qeyd edə bilərik. Hansısa qəbahətli iş gördükdə, səhv

etdiyini qəbul etdikdə “xəcalət çəkmək” söz birləşməsindən istifadə olunur. Bədii əsərdə frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunması onun emosionallığını, təsir gücünü, canlılığını artırır. Burada istifadə olunan “acığı tutmaq” ifadəsi isə “hırs lənmək” mənasını ifadə etmişdir. Frazeoloji birləşməni təşkil edən komponentlər öz müstəqil mənalərini itirərək məcazi məna ifadə edir.

Ə.Haqqverdiyevin “Şeyx Şəban” hekayəsində istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

“Deyəsən yavaş-yavaş yadınıza düşür? Bir toy, bir ehsan Şeyx Şəbansız keçməzdi” [34, s.179].

“Yada düşmək” ifadəsinin qarşılığı “xatırlamaq” sözüdür. Bədii əsərlərə diqqət yetirsək, bu frazeoloji birləşməyə çox rast gələ bilərik.

“Mələk nənə əvvəl diz üstə çöküb, sonra ayağa dayanıb əziyyətlə qalxıb yola düşür” [34, s.182].

Bu cümlə daxilində istifadə olunan frazeoloji birləşmənin qarşılığı kimi “getmək” sözünü verə bilərik. Kontekstdən asılı olaraq bu nümunəni neqativ mənalı frazeoloji birləşmə hesab edə bilərik.

“Göyün ulduzları da guya bir-biri ilə məhəbbətdən dəm vururdular. Bədirlənmiş Ay bunların arasında ahəstə-ahəstə məbhut gəzib dünyaya tamaşa edirdi. Tək bir şəhər pasbanlığı edən xoruzlar bir-birlərinə oyaq olduqlarını xəbər verirdilər” [34, s.182].

Bu nümunədə verilmiş ifadənin komponentlərinə diqqət yetirək. “vurmaq” sözünün mənasına izahlı lüğətdə diqqət yetirsək görərik ki, “zərbə endirmək, çırpmaq” mənasında verilmişdir. Lakin frazeoloji birləşmənin tərkibində artıq mənası dəyişikliyə uğrayır. Yaxud da “ xəbər vermək” ifadəsinə nəzər yetirək. Bu frazeoloji birləşmədə “vermək” sözü öz leksik mənasından uzaqlaşaraq məcazi məna kəsb edir. Burada “xəbər vermək” nümunəsi bildirmək, çatdırmaq, məlumatlandırmaq mənasında işlənmişdir. Hər iki ifadəni kontekstdən asılı olaraq pozitif mənalı frazeoloji birləşmə kimi götürə bilərik.

“Bu gecə iki nəfərin *yuxusu gəlmirdi*” [34, s.182].

“Şəban, ağığı Mələk nənəni Gülsümün yanına göndərəndən qabaq özünə söz vermişdi ki, əgər Gülsüm bunun evində arvad olsa, o da bəd əməldən *əl çəkib*, ticarətə

yapışacaq” [34, s.183].

“İki, üç il sonra maya əldən çıxdı. Məşədi Məmmədveli də davam etməyib naxoşlayıb vəfat etdi. Şəbanın mayası əldən getdi. Əgər arvadı olmasa idi, *başına yəqin hava gələrdi*” [34, s.189-190].

Son nümunələrdə istifadə olunan əldən çıxdı, əldən getdi, başına hava gələrdi, əl çəkib frazeoloji birləşmələri insanın bədən üzvləri ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmələrin əksəriyyət məhz insanın bədən üzvləri ilə bağlıdır. Vəfat etmək ifadəsi və yuxarıda sadaladığımız ifadələr neqativ mənəli frazeoloji birləşmələr hesab olunur.

“Üç gündən sonra eşitdilər ki, Gülsüm xala Allahın rəhmətinə gedib” [34, s.190].

Vəfat etmək, Allahın rəhmətinə getmək ifadələri neqativ mənəli frazeoloji birləşmələrdir. Hər iki frazeoloji birləşmə ölmək mənasını ifadə edir.

C.Cabbarlının “Papaq” və “Gülər” hekayələrində istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

“Axırda Əli böyük bir mərhəmətlə bıçağı dürtür Vəlinin qarnına və yavaşcadan qızıqıb aradan çıxır” [31, s.289].

“Axırda kişi hövsələdən çıxıb, əl atıb lapatkanın sapına” [31, s.293].

“Kisələr yenə yadıma düşdü. Lap daha özümdən çıxmışdım ki, arvad sözə qatışıb bu sirri açdı” [31, s.293].

“Aradan çıxmaq, hövsələdən çıxmaq, özündən çıxmaq” frazeoloji birləşmələrinin hər üçü də neqativ mənada işlənmişdir. “Aradan çıxmaq” frazeoloji birləşməsinin sinonimi kimi qurtulmaq, qaçmaq, sıyrılmaq sözləri ilə sinonimdir. İki nümunədə istifadə olunmuş özündən çıxmaq, hövsələdən çıxmaq frazeologizmləri elə bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir. Hər iki frazeoloji birləşmənin ekvivalenti kimi hirslənmək sözünü, hövsələsi bir tikə olmaq, səbir kasası dolmaq, səbir kasası daşmaq söz birləşməsini qeyd edə bilərik. “Yada düşmək” ifadəsi yaddaşda olan hansısa məlumat yaxud da hadisəni yenidən canlandırmaq, hafizədə xatırlanması deməkdir.

“Bu, mənim Gülər ilə ilk ilk görüşüm idi. İlk baxışda mənim diqqətimi özünə topladı” [31, s.294].

“Qısa, qıvrıq saçlarını açıq, ağ çiyinlərinə səpərək, qapı ağzında dayanmış və

nazik al dodaqlarını bizə dikərək, bir kəlmə belə danışmadan baxırdı” [30, s.294].

“Məni də götürəsiniz, olmazmı? - dedi və eyni zamanda yanaqları utancaqlıqdan qanla doldu” [31, s.295].

Bu nümunələrdə verilmiş “diqqəti özünə toplamaq, dodaqlarını bizə dikmək” frazeoloji birləşmələrinə əslində semantik cəhətdən yaxınlıq var və yaxın məna kəsb edirlər. Fərqləndirilmiş frazeoloji birləşmələr mənaca neytraldır.

C.Cabbarlının pyeslərində frazeologizmlərə məxsus nümunələr daha çoxdur. “1905-ci ildə” pyesində istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

“Gənc Baxşı. Neçin, Sona? Biz ki, iş dalınca gedirik. Sən kəndə getməkdən boyun qaçırırsan?” [31, s.145]

“Nabat. Sən allah, ay Gülsün bacı, mallar gələndə sən onları bir az yemlə, mən Eyvazı yola salım” [31, s.147].

“İmamverdi. Arvad, heç o boyda zarafat yoxdur. O Əlinin qəzəb oğlu Əbülfəzabbas haqqı, boynuma kəndir də salsalar, əlimi ağdan qaraya vuran deyiləm. Səhərdən qapıları ayaqdan salmışam” [31, s.149].

Verilmiş cümlələrdə fərqləndirilən söz birləşmələrindən “boyun qaçırmaq, əli ağdan qaraya vurmamaq, ayaqdan salmaq” ifadələri neqativ frazeoloji birləşmələrdir. “Boyun qaçırmaq” frazeologiyasının semantikasi imtina etmək, bir işə qarışmamaq, məsuliyyətdən qaçmaq, imtina etmək, kənar durmaq deməkdir. Digər neqativ frazeoloji birləşmə “əlini ağdan qaraya vurmamaq” əziyyət çəkməmək, vaxtını sərf etməmək mənasını ifadə edir. “Ayaqdan salmaq” neqativ frazeoloji birləşməsi 2 mənada istifadə oluna bilər. İlk mənada əldən salmaq, yormaq, haldan solmaq ifadə edir. İkinci mənada isə kimisə üzmək, cəfa vermək, əziyyət və izzət vermək kimi işlənir.

“Nabat. Sona, boğazın tutulsun, səhərlər hansı cəhənnəmdəsən, qardaşın yola düşür, evdə tapılmırsan, yeri, bir az çay qoy; İmamverdi dayı çay istəyir” [31, s.149].

“Eyvaz. Yenə nə var, ay qız, dilotu yemişsən?” [31, s.150]

“Polismeyster. General həzrətləri, ixtilaçılar qırmızı bayraqlarla irəli axışır və bütün mədənləri ələ almağa çalışırlar” [31, s.153].

“Salamov (bir dəstə gül verir). Mariya Tumannifeynən, bu nə xəcalətdir sən bizə

verirsən? Adə, Bahadırbəy, sən yaxşı danışırısan, gurullad beş-altı kəlmə...” [31, s.159].

“Salamov. Adə, qrafinkə nədir? Bahadırbəy, adını de. Adını deyəndə, xoşu gəlir” [31, s.160].

“Qubernator. Vəziyyət çətindir. Sizin qabağa çıxan adamlarınız yoxdur. Olanlar da ağzına su alıb oturublar. Müsəlmanlar demişkən: nə tufəngə çaxmaqdır, nə də sümbəyə toxmaq...” [31, s.165].

İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərində kifayət qədər frazeologizmlərdən istifadə olunmuşdur. Frazeoloji birləşmələrin hər üç kateqoriyasına aid nümunələrə rast gəlinir. Məsələn:

“Bu fikirlər Zərnigar xanımı dəhşətə gətirdi” [40, s.8].

“Zərnigar xanım yaman günə düşmüşdü” [40, s.9].

“Bütün günahlar mənim boynumda qalmazmı? Elə Cahandar ağanın özü də sonradan, - qaradabansan, gələn kimi evimə qan saldın, - deyə mənim üstümə atılmazmı? Yox, mən qana bais ola bilmərəm” [40, s.14].

Fərqləndirilmiş üç ifadə mənacə neqativ frazeoloji birləşmələrə aiddir. “Dəhşətə gətirmək” birləşməsi dəhşətə gəlmək, mənfi situasiyalar zamanı təəccüblənmək, vahiməyə gəlmək ifadələri ilə izah oluna bilər. İkinci nümunədə “yaman günə düşmək” ifadəsinin ekvivalenti kimi halı xarab olmaq, pis vəziyyətə düşmək, əhvalı pozulmaq ifadələrlə izah edə bilərik. Digər neqativ mənalı frazeoloji birləşmə olan “qan salmaq” ifadəsi isə dava-dalaş salmaq, fitnə-fəsatlıq törətmək, vah salmaq kimi birləşmələrlə oluna bilər.

“Tapdıq Cahandar ağanın başını qatdı. O biri nöqərlər isə Şamxalın dartınmasına fikir vermədilər” [40, s.15].

“Şamxal hadisələri təkrar-təkrar yadına saldı” [40, s.16].

“Yox, mən bir də o evə üz tutmaram. Çıxıb gedəcəm” [40, s.18].

“İndi o nə etməli idi? Öz hərəkətlərinə necə bəraət qazandırmalı idi?” [40, s.20]

“Bir dəstə qız-gəlin atla, arabalardan qabaq yola düşmüşdü” [40, s.21].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrin bir növü olan neytral frazeologizmlərdən də istifadə olunmuşdur. Bu nümunələrdə “yada salmaq, yola düşmək, üz tutmaq” frazeoloji birləşmələri mənacə neytral frazeologizmlərə aiddir.

Üçüncü nümunədə istifadə olunmuş frazeoloji birləşmə neytral sayılsa da, inkar şəkilçisi ilə işləndiyinə görə neqativ mənə kəsb edir. Həmçinin, “fikir vermədilər” ifadəsi də inkar şəkilçisi qəbul etdiyi üçün neqativ frazeologizmə aiddir. İ.Şıxlının bu əsərində xalq danışığı dilini əks etdirdiyi üçün frazeologizmlərə aid nümunələrə də çox rast gəlirik. “Baş qatmaq” birləşməsi burda Cahandar ağanın diqqətini əsas məsələdən çəkəndirmək, yayındırmaq, uzaq tutmaq mənasında istifadə olunmuşdur. “Bəraət qazandırmaq” frazeoloji birləşməsinin semantikasi kimisə müdafiə etmək, haqq qazandırmaq, haqlı çıxarmaq, düzgün olduğunu, günahsızlığını kiməsə sübut etmək deməkdir.

“Əksinə baxsan, Cahandar ağa gözü qızıb Mələyi gətirəndə uşaqlarını heç *yadına salmamışdı*” [40, s.21].

“O belə bir qızı tezliklə *əldən vermək* istəmirdi” [40, s.25].

“O, sonuncu arvadı ilə haqq-hesabı kəsəndən sonra öz kəndlərindən evlənə bilməyəcəyini başa düşüb, birbaş yuxarı dağ kəndlərinə getmiş və orada Mələyi görüb *elçi düşmüşdü*” [40, s.26].

“Yada salmaq” frazeoloji birləşməsi əslində neytral frazeologizmə aiddir. Kontekstə görə, bu frazeoloji birləşmə həm neqativ, həm pozitiv ola bilər. Neytral frazeoloji birləşmə olmasına səbəb isə kontekst daxilində yaxşı xatirələr yaxud da hadisələrə aid olduqda müsbət mənəli ola bilər, əksinə, pis hadisə yaxud da xatirələrə aid olduqda isə neqativ mənəli frazeoloji birləşmə kimi işlənə bilər. Bu əsər daxilində isə inkar şəkilçisi ilə birgə işləndiyi üçün mənəca neqativ frazeoloji birləşməyə daxildir. “Yada salmaq” ifadəsi xatırlamaq sözü ilə ekvivalent idisə, inkar şəkilçisi ilə işləndiyinə görə xatırlamaq sözünün antonimi olan unutmaq sözü ilə sinonimlik təşkil edir. Sonrakı frazeologiya nümunəsi “əldən vermək” ifadəsidir. Bu frazeoloji birləşmənin ekvivalenti kimi itirmək, əldən getmək, əldən buraxmaq ifadələrini qeyd edə bilərik. “Əldən vermək” ifadəsinin inkarda işlənən “istəmirdi” feili gəldiyinə görə artıq kontekstə uyğun olaraq, neqativ deyil pozitiv frazeologizm hesab olunur. “Başa düşmək” frazeoloji birləşməsi anlamaq, dərk etmək, qavramaq sözləri ilə, ağı kəsmək, baş açmaq, baş tapmaq frazeoloji birləşmələri ilə sinonimdir. “Elçi düşmək” frazeologizmi 2 mənada istifadə oluna bilər. İlk mənada qız almaq üçün getmək, elçilik

etmək mənasında işlənir, digər mənada isə diplomotik məqsədlə kimisə razı salmaq üçün nümayəndə göndərmək mənasında ifadə olunub. Nümunənin daxilində isə qeyd etdiyimiz ilkin mənə uyğun gəlir. Bu frazeologizm nümunələrinin ikisi də pozitiv frazeoloji birləşmələr hesab olunur.

Qeyd olunan frazeoloji birləşmələrin mənaca hər üç növünə - neytral, neqativ və pozitiv frazeologizmlərə rast gəlinir.

Ədəbi əsərlərdə olduğu kimi, xalq danışığı dilində də kifayət qədər frazeologizmlərdən istifadə olunur. Neqativ mənalı frazeologizmlərin bir neçəsinə nəzər yetirək:

Qışqırıq qoparmaq – bu frazeoloji birləşmə haray salmaq frazeologizmi ilə sinonimdir. Hansısa pis hadisə, qorxu və fəlakət qarşısında göstərilən emosiyadır. “Günəş küçədə iti görən kimi qışqırıq qopardı” .

Qol-qanadı sınıb yanına düşmək - hansısa hadisə, yaxud da söz qarşısında həvəsdən düşmək, ruhdan düşmək mənalarını ifadə edir.

Qulağını burmaq - yaşca, təcrübəcə böyük şəxsin kiçiyi tənbeh etməsi, səhvini düzəltməsinə deməsi mənasını verir. “Babası Akifin dünən etdiyi səhvə görə qulağını burdu”.

Quyu qazmaq - kiməsə bilərəkdən şər atmaq, arxasıya iş çevirmək, pisliyini istəmək mənalarını ifadə edir.

Lax çıxmaq - hansısa işin alınmaması, baş tutmaması mənalarını ifadə edir.

Ovqatı təlx olmaq - əhvalı pozulmaq, korlanmaq mənalarını ifadə edir.

Ölümdən dönmək - hansısa pis hadisədən, fəlakətdən yan keçmək mənasını ifadə edir. “Arif keçirdiyi yol qəzasında ölümdən döndü.”

Suyu bulandırmaq - bu frazeologizm nümunəsi ortalığı qatmaq, fəsat törətmək mənasını ifadə edir.

Şam kimi ərimək - Dərddən, kədərdən üzülmək, fikir çəkmək mənasında işlənir.

Yaddan çıxmaq - Bu frazeoloji birləşmə unutmaq mənasını bildirir:

“Silah da *yaddan çıxıb*, ölüm, qırğın da yalan,

Qılınc kəsməyən başı səs-səmirsiz su kəsir” [38, s.171].

Gözdən düşmək - kiminsə hörmətini itirmək, kimsə tərəfindən sayılmamaq,

etibarını itirmək mənasını bildirir.

Ələ salmaq - Kimisə dolamaq, lağ etmək, əlində oynatmaq, rişxənd etmək mənasını ifadə edir.

Xəcalət çəkmək - Səhvini başa düşüb tanmaq, yerin dibinə girmək mənalarını bildirir:

“İnsanları ayıran zaman *xəcalət çəkər!* Könlümüzdə göylərin əbədi bir atəşi.” [38, s.145].

Gözə gəlmək - İnanca görə, nəzərə gəlmək, kiminsə nəzərindən ziyan çəkmək, zərər görmək mənalarını bildirir.

Ayaqdan salmaq - Bu neqativ frazeoloji birləşməsi 2 mənada istifadə oluna bilər. İlk mənada əldən salmaq, yormaq, haldan solmaq ifadə edir. İkinci mənada isə kimisə üzmək, cəfa vermək, əziyyət və izzət vermək kimi işlənir.

Əldən düşmək - Yorulmaq, taqətdən düşmək, halsız olmaq mənasını ifadə edir.

Ürəyi sıxılmaq - Bu frazeologizm nümunəsinin ekvivalenti kimi darıxmaq, bezmək sözlərini verə bilərik. Məsələn, “Qönçə xanımın birdən-birə ürəyini sıxdı” [39, s.253].

Can vermək - Ölmək, canını tapşırmaq mənalarını bildirir. Elçinin “Ox kimi bıçaq” kinopovestində bu frazeologizmə aid nümunəyə rast gəlinir: “Quldurlara, qaçaqlara can verməyib, amma bir saat oğrusunun bıçağının qurbanı oldu...” [33, s.206].

Boğaza yığılmaq - Bu frazeologiya nümunəsi bezmək, usanmaq, tənqə gəlmək mənalarını ifadə edir.

Üz vermək - Bu frazeoloji birləşmədə “baş vermək” mənasında işləyə bilər, lakin digər mənası neqativ mənə kəsb edir. Məsələn: “mən ona çox üz vermişəm, üz verdim, astar istədi” mənasında neqativ mənada istifadə oluna bilər.

Cana gəlmək - Bezmək, boğaza yığılmaq ifadələri ilə izah oluna bilər. “Onun ədəbsiz davranışlarından artıq tənqə gəlmişəm” nümunəsində bu frazeologizm nümunəsi neqativ mənəli frazeoloji birləşmədir.

İşə düşmək - Bu frazeologizm nümunəsi artıq hansısa problemlə üzləşdiyində istifadə olunan ifadədir. Məsələn: “Əcəb yerdə işə düşdüm”.

Baş girləmək - Bu frazeoloji birləşmə 2 mənanı ifadə edə bilər. Birincisi, çox kasıb yaşamaq, birtəhər keçinmək mənasını, ikincisi isə vaxtını boşa keçirmək, xərcləmək mənasını bildirir.

Başa vurmaq – bu söz birləşməsi 2 mənada işlənə bilər. Birinci mənada bitirmək, sonlandırmaq, hansısa işi qurtarmaq kimi, ikinci mənada isə etdiyi yaxşılığı başa vurmaq, dilə gətirmək kimi işlənir.

Başı daşdan-daşa dəymək - Xalq danışq dilində çox istifadə olunan frazeoloji birləşmələrdəndir. Böyük çətinliklər görmək, sınaqlardan çıxmaq, əziyyətlərdən keçmək mənasını bildirir.

Canına vəlvələ salmaq - Bərk qorxutmaq, təşvişə salmaq, canına od salmaq, canına lərzə salmaq mənalarını ifadə edir.

Haldan düşmək - Bu frazeologizm nümunəsi 2 mənada istifadə oluna bilər. Birinci mənada, mənəvi cəhətdən üzülmək, ikinci mənada isə fiziki cəhətdən yorulmaq, təqəti qalmamaq, əzgin düşmək deməkdir.

Pozitiv mənalı frazeoloji birləşmələrin bəzilərinə nəzər yetirək:

Çiçəyi çırtlamaq - Hansısa xoş xəbəre sevinmək, üzünə gülüş qonmaq, sevindən xoşbəxt olmaq mənalarını bildirir.

Qol-qanad açmaq - bu frazeoloji birləşmə sevinmək, şad-xürrəm olmaq mənasını verir. Bu frazeologizmin digər pozitiv mənası isə inkişaf etmək deməkdir. Bəzən bir frazeoloji birləşmənin iki mənası da ola bilər. Verilmiş frazeologizmin iki pozitiv mənası var.

Şaqqanaq çəkmək - bu frazeoloji birləşmə ürəkdən gülmək, gülməkdə ürəyi getmək ifadələri ilə sinonimlik təşkil edir.

Ad eləmək - bu pozitiv mənalı frazeoloji birləşmə nişanlanmaq, adaxlı olmaq ifadələrini bildirir.

Ağzından bal tökülmək - ağzından dürr tökülmək frazeoloji birləşməsi ilə sinonimlik təşkil edir. Birinin xoş, şirin və müsbət danışığı zamanı istifadə olunmuş ifadədir.

Taleyi üzünə gülmək - sevincli xəbər almaq, həyatında xoşbəxt hadisələr yaşamaq mənasını ifadə edir.

Qəlbina yol tapmaq - kiminsə ürəyini fəth etmək, könlünə təsir etmək, sevgisini əldə etmək mənalarını ifadə edir.

Könül vermək - Aşiq olmaq, kiməsə vurulmaq, sevmək, könül bağlamaq mənalarını ifadə edir. Ən çox sevgi məzmunlu şeirlərdə bu frazeologizm nümunəsinə rast gəlinir.

Xoşu gəlmək - Kimisə yaxud nəyisə bəyənmək, ürəyinə yatmaq, ürəyincə olmaq mənasını ifadə edir:

“Dostum başınagələr,
Sürmə qaşına gələr.
Bir neçə mahnı desəm,
Sənin xoşuna gələr” [32, s.180].

Qanı qaynamaq - Kiməsə isinişmək, ürəyinə yatmaq və bəzən də həyəcanlanmaq mənalarını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşməyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinir. Məsələn, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyun”dan verilmiş cümləyə nəzər yetirək: “Eylə olsa, xanım, Beyrəgin qanı qaynadı” [37, s.56].

Bəxti açılmaq - Əsasən xalq arasında gənc qız evlənərkən bu ifadə işlənir.

Bundan başqa, işləri yolunda, uğurlu getmək və uğur əldə etmək mənalarını bildirir:

“Bulaq kimi batan *bəxti açılmaz*,
Hər igidin atam, *bəxti açılmaz*...
Hələ yatır, yatan *bəxtim açılmaz*,
Yatmışların yuxusuna qıy görüm” [49].

Qəlbina yol tapmaq - Kiminsə könlünə təsir etmək, məhəbbətini qazanmaq, sevgisini əldə etmək mənasını bildirir.

Frazeologizmlər nitqə xüsusi canlılıq, koloritlik, ahənglik gətirir. Bədii üslubda və məişət üslubunda daha çox rast gəlinir. Bundan başqa frazeologizmlərin omonimlik, sinonimlik və ontonimlik xüsusiyyətləri də olur. Frazeologizmləri izah edərkən onları bir sözlə də, başqa bir frazeoloji birləşmə ilə də qeyd edə bilərik.

Frazeoloji birləşmələr öz aralarında sinonimlik əlaqəsi də yaradırlar:

fürsəti fövtə vermək - fürsəti qaçıрмаq, qurdu ulamaq - bəxti gətirmək, ləkə salmaq -

ləkə gətirmək, fikri başından çıxmaq - fikrindən yayınmaq, gen yerini dar eləmək -
 boğaza yığmaq, təngə gətirmək - gic eləmək, boğaza yığmaq - baş-beynini aparmaq,
 girinə keçirmək - təsiri altına almaq, gopa basmaq - küyə basmaq, geri salmaq - ziyana
 salmaq, get-gələ salmaq-qapı dalına salmaq, gəl-gəl demək-könül oxşamaq, gəmiləri
 yandırmaq - körpüləri yandırmaq, göyə çəkilmək - yoxa çıxmaq, göylə getmək -
 yuxarıdan getmək, göz basmaq - göz vurmaq, göz qırpmək - gözünün odunu almaq,
 göz önünə gətirmək - yada salmaq, göz yaşına dəm vermək - qan ağlamaq, göz verib
 işıq verməmək - gününü qara eləmək, gününü göy əskiyə bükmək - gözümçıxdıya
 salmaq, gözdən qaçırmaq - nəzərdən qaçırmaq, gözdən oğurlanmaq - nəzərdən
 qaçmaq, gözlərini həyata yummaq-dünyadan köçmək, gözü orda-burda olmaq- gözü
 qaynamaq, gözündə canlanmaq - təsəvvürünə gətirmək, gözdən düşmək - etibarını
 itirmək, gözüne pərdə çəkmək - gözünü bağlamaq, gözündən şimşək çaxmaq - hirs
 başına vurmaq, gözünü açmaq - başa salmaq, gözünün odunu almaq - göz qırmaq,
 gücünü itirmək - gücdən düşmək, haray qaldırmaq - haray qoparmaq, haram eləmək -
 burnundan gətirmək, haray salmaq - hay-küy qaldırmaq, haldan çıxmaq - özündən
 çıxmaq, həddini aşmaq - həddini bilmək, hoqqa çıxarmaq - oyun çıxarmaq, hirsindən
 dodaqlarını gəmirmək - hirs başına vurmaq, hiyləyə al atmaq - hiylə gəlmək, hörmətini
 saxlamaq - hörmət qoymaq, hövsələsi bir tikə olmaq - hövsələdən çıxmaq, huşu
 başından çıxmaq - ağılnı itirmək, xam ələ düşmə - xam ələ salmaq, xofa salma - xox
 gəlmək, xoşuna gəlmək - zövqünə yatmaq, qanı qaynamaq - suyu şirin gəlmək, xoşa
 gəlmək - ürəyinə yatmaq, ixtiyarı getmək - əldən düşmək, imanını yandırmaq - imanını
 itirmək, irəli sürmək - ortalığa atmaq, incik salmaq - qəlbinə dəymək, işə yaramaq -
 karına gəlmək, işi bitmək - qanı getmək, işi dolaşığa düşmək - işi çətinə düşmək, Pul
 tökmək - maya buraxmaq, sakit durmaq - dinc durmaq, səadətə qovuşmaq - ağ günə
 çıxmaq, səbrini cilovlamaq - özünü saxlamaq, sədd çəkmək - hasar çəkmək, sıxıb
 suyunu çıxarmaq - abırını ətəyinə bükmək, soyuq tutmaq - soyuq dəymək, işi müşkülə
 düşmək - işi dolaşığa düşmək, işvə satmaq - özünü naza qoymaq, iştahası yeddi yerdən
 açılmaq - iştahası açılmaq, itin sözünü demək - abırdan salmaq, iynə udmuş itə dönmək
 - əldən düşmək, qara yaxmaq - ləkələmək; mat qoymaq - heyrləndirmək; mənəm-
 mənəm demək - öyünmək; nəfəsi kəsilmək - yorulmaq; nağıl danışmaq - uydurmaq;

şövkə gəlmək - ruhlanmaq izi-tozu qalmamaq - yoxa çıxmaq, kefini pozmaq - əhvalı korlamaq, murad almaq - muradı hasil olmaq, nəşəsini pozmaq - kefini pozmaq, qurdu ulamaq - bəxti gətirmək, ləkə salmaq - ləkə gətirmək, fikri başından çıxmaq - fikrindən yayınmaq və s.

Frazeoloji birləşmələr öz aralarında omonimlik əlaqəsi də yaradırlar:

Başa vurmaq - mən bu işi başa vurdum (sona çatdırmaq mənasında) yaxud o, etdiyi yaxşılığı başıma vurdu (minnət qoymaq mənasında); üz vermək - ona çox üz vermişəm yaxud bugün böyük bədbəxtlik üz verdi (baş vermək mənasında); cana gəlmək - onun ədəbsiz davranışlarında artıq cana gəlmişəm (bezmək, təngə gəlmək mənasında) yaxud bayramda yaman cana gəlmişəm (kökəlmək mənasında); ürəyi yanmaq - istidən ürəyim yanır (susamaq mənasında) yaxud vəziyyəti pisdır, ona ürəyim yanır (yazığı gəlmək mənasında); işə düşmək - əcəb işə düşdüm (problemlə qarşılaşmaq mənasında) yaxud traktor işə düşdü; can vermək - o, fərqli obraza can verdi (canlandırmaq mənasında) yaxud qəzaya düşmüş kişi, o anda can verdi (ölmək mənasında); söz vermək - bugün tədbirdə mənə söz verdilər yaxud əgər söz vermişəmsə, yerinə yetirəcəm mənasında; əldən düşmək - çox işlədiyinə görə əldən düşdü (yorulmaq mənasında) yaxud bu divan da lap əldən düşdü (köhnəlmək mənasında); ayağa qalxmaq - bütün xalq ayağa qalmışdı (üsyən mənasında) yaxud oxəstəlikdən qurtulub, ayağa qalxdı (sağalmaq mənasında); baş girləmək - heçbir işim yoxdu, baş girləyirəm (avaralanmaq mənasında) yaxud birtəhər baş girləyirik (kasıb yaşamaq mənasında); əl atmaq – bu işə mən əl atıram (təşəbbüs etmək mənasında) yaxud o da köməyə əl atdı (maddi kömək mənasında); ürəyi ağzına gəlmək - hər dəfə şaftalı görəndə ürəyi ağzına gəlir (iyrənir mənasında) yaxud o, qaranlıqda it görəndə ürəyi ağzına gəlir (qorxmaq mənasında); ayağı düşmək - dünən siz tərəflərə ayağım düşdü (yolu düşmək mənasında) yaxud gəlinin ayağı düşdü (gəlişi ilə uğur gətirmək mənasında) və s.

Frazeoloji birləşmələr arasında antonimlik əlaqəsinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Könlü açılmaq - qəm dəryasına batmaq; can vermək - cana gəlmək; dünyaya gəlmək - dünyasını dəyişmək; qəm dəryasına batmaq - qanad açıb uçmaq; ağzına su

almaq - dil-dil ötmək; zəhləsi getmək - xoşuna gəlmək; qəlb qırmaq - könül vermək; özünü itirmək -özünə gəlmək; xətrinə dəymək - könlünü almaq; boynuna almaq - boynundan atmaq; dilotu yemək - ağzını qıfıllamaq; ürəyi boşalmaq - ürəyi dolmaq; ürəyini qırmaq - könlünü almaq; şövqə gəlmək - həvəsdən düşmək, yolunun üstündə durmaq - yolundan çıxmaq, yuxusu qaçmaq - yuxusu şirin olmaq, yuxusuna haram qatmaq - yuxusu şirin olmaq, yuxusunu almaq - yuxusunu qaçırtmaq, zövqünə yatmaq - zəhləsi getmək, zibilə düşmək - canı qutarmaq, əməli azmaq - yola gəlmək, əngə vermək - ağzına su alıb oturmaq, ət bağlamaq - ət tökmək, ətə qana dolmaq - ət tökmək, fələyin qəzəbinə gəlmək - bəxti gətirmək, fısı yatmaq - həvəsə gəlmək, günahı boynuna götürmək - günahı boynundan atmaq, huşdan çıxmaq - huşu başına gəlmək, hörmət qoymaq - hörmətdən salmaq, cini yatmaq - hirs başına vurmaq, qarnı belinə yapışmaq - qarın buraxmaq, qəzəbini üstünə tökmək -qəzəbini söndürmək, qulağında qalmaq - yaddan çıxarmaq, qulağından pambığı çıxarmaq - yuxuya getmək, quşu qonmaq - zəhləsi getmək, lal-kar oturmaq - dil-dil ötmək, maya buraxmaq - mayası batmaq, kar götürmək - mayadan yemək, qanı qaralmaq - nəşəsi durulmaq, pis yola düşmək - noxtasını çəkmək, nəzərə gəlmək, nəzərdən düşmək, odun-alovun içinə düşmək - təhlükəyə düşmək, özünü ələ almaq - özündən çıxmaq, hirs başına vurmaq - özünü ələ almaq, papağını göyə atmaq - qaş-qabağını sallamaq və s.

Sadaladığımız antonim frazeologizmlər neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələrə aiddir. Bundan başqa, elə frazeoloji birləşmələr var ki, onlar həm məcazi, həm də həqiqi mənada işlənə bilər. Həm sabit, həm sərbəst söz birləşməsi kimi işlənə bilən frazeologizmlər bunlardır:

Ayağından çəkmək - insan dostunu ayağından çəkmək (tələ qurmaq, sürüşdürmək mənasında sabit birləşmə kimi məcazi mənada) yaxud Kamal onu ayağından çəkib yıxdı (həqiqi mənada); gözü açıldı - əməliyyatdan sonra gözü açıldı (həqiqi mənada) yaxud hər şeyi başa düşür, artıq gözü açıldı (məcazi mənada); əlindən tutmaq – o həmişə kasıbın əlindən tutur (məcazi mənada) yaxud yığılan uşağın əlindən tutub qaldırdı (həqiqi mənada); burnunun ucu göynəmək - şaxtadan onun burnunun ucu göynədi (həqiqi mənada) yaxud anası üçün darıxdığına görə burnunun ucu göynəyirdi (məcazi mənada); yola düşmək - o sabah Bakıya yola düşəcək (məcazi mənada) yaxud

uşağın topu yola düşdü (həqiqi mənada); əldən düşmək - qızım yorulub əldən düşmüşdü (məcazi mənada) yaxud dərstdə qələmi əlindən düşdü (həqiqi mənada); dili qurumaq – onun susuzluqdan dili qurumuşdu (həqiqi mənada) yaxud atasının qorxusundan dili qurudu (məcazi mənada); yoldan çıxmaq - maşın yoldan çıxmışdı (həqiqi mənada) yaxud onu avara dostları yoldan çıxartdı (məcazi mənada); başa vurmaq - taxtanı götürüb başına vurdu (həqiqi mənada) yaxud o, gördüyü işi başa vurdu (məcazi mənada); yola saldı - o, öz anasını rayona yola saldı (məcazi mənada) yaxud balaca qız, əlindəki oyuncağı yola saldı (həqiqi mənada); yolunu azmaq – qudurub, yolunu azıb (məcazi mənada) yaxud Günel gedəcəyi yeri yaddan çıxarıb, yolu azdı (həqiqi mənada) və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrin qarşılığını təkcə söz birləşmələri ilə deyil, həm də sözlərlə də qeyd etmək mümkündür. Frazoloji birləşmələrin sinonimi kimi verilən sözlərə nəzər yetirək:

Qulaq asmaq - dinləmək; əldən düşmək - yorulmaq; ürəyinə xal düşmək - şübhələnmək; əldən düşmək - yorulmaq; acığı tutmaq - hirslənmək; ağzını qıfıllamaq - susmaq; ayaq basmaq - gəlmək; baş çəkmək - yoxlamaq; xam ələ düşmə - xam ələ salmaq, xofa salma - xox gəlmək, xoşuna gəlmək - zövqünə yatmaq, başa düşmək - anlamaq; başdan çıxarmaq - aldatmaq; boğaza yığılmaq - bezmək; bel bağlamaq - inanmaq; burnunun ucu göynəmək - darıxmaq; cana gəlmək - bezmək; canına üşütmə düşmək - qorxmaq; çiçəyi çırtlamaq - sevinmək; divan tutmaq - cəzalandırmaq; əcəl şərbətini içmək - ölmək; gözü düşmək - sevmək; günahında keçmək - bağışlamaq; haldan düşmək - sevinmək; həyat vermək - canlandırmaq; hövsələdən çıxmaq - hirslənmək; xoşu gəlmək - bəyənmək; könlündən keçmək - istəmək; qanad açıb uçmaq - sevinmək; qan ağlamaq - bezmək; qara yaxmaq - ləkələmək; mat qoymaq - heyrtləndirmək; mənəm-mənəm demək - öyünmək; nəfəsi kəsilmək - yorulmaq; nağıl danışmaq - uydurmaq; şövqə gəlmək - ruhlanmaq; ürəyi istəmək - arzulamaq; ürəyinə yatmaq - bəyənmək; ürəyi ağzına gəlmək - qorxmaq; zəhlə tökmək - bezdirmək; acığı tutmaq - hirslənmək, alov püskürmək - hədələmək, anası ağlar qalmaq - ölmək, altını qalamaq - qızıışdırmaq, zayını çıxarmaq - korlamaq, zara gəlmək - bezmək, zalımın zalımı olmaq - cəzalandırmaq, yüyənini çəkmək - təpinmək, yuxuya getmək - yatmaq,

yumruğu bir yerə vurmaq - birləşmək, yumruq yemək - döyülmək, yuzusu gəlmək - yatmaq, yoldan qoymaq - ləngitmək, yerişini azmaq – qudurmaq, yanını yerə qoymaq – oturmaq, yaxxana qurmaq - ağlaşmaq, yataqdan qalxmaq - sağalmaq, yada salmaq - xatırlamaq, yaddan çıxmaq - unutmək, yaxası ələ keçmək - tutulmaq, yaxasını tanımaq - dadanmaq, yan almaq - yaxınlaşmaq, vayını vermək - cəzalandırmaq, anadan olmaq - doğulmaq, ara vermək - dayanmaq, arası olmaq - xoşlamaq, xətrinə dəymək - incimək, arxası yerə gəlmək - basılmaq, arxasını yerə vurmaq - çökdürmək, ayağı büdrəmək - yanılmaq, ayağı dolaşmaq - büdrəmək, ayağının altına salmaq - döymək, ayağını yerə vurmaq - hirslənmək, ayaq üstə qoymaq - sağalmaq, azar tutmaq - xəstələnmək, azar vermək - incitmək, baş çıxarmaq - anlamaq, baş tutmaq - düzəlmək, baş vermək - törəmək, başa salmaq – anlatmaq, başı bağlamaq - evlənmək, başı ətlənmək - ətlənmək, başı xarab olmaq- səfehləmək, başına torba salmaq- oğurlamaq, başını yerə qoymaq - ölmək, başının ətini yemək - deyinqmək, bayıra atmaq – qovmaq, belindən gəlmək - oxşamaq, beynini toz eləmək - öldürmək, bığlarını çeynəmək - hirslənmək, bığını burmaq - lovğalanmaq, bir əldə olmaq - birləşdirmək, bir yastığa baş qoymaq - evlənmək, birçək ağartmaq - qocalmaq, boğaza yığılmaq - bezmək və s.

Yuxarıda sadaladığımız frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti bədən üzvləri ilə əlaqəlidir. Asılı tərəfi bədən üzvləri ilə ifadə olunmuş frazeologizm nümunələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Daban almaq, daban döymək, daban saxlamaq, dabanı bərkitmək, dabanı getmək, dabanına daş dəymək, dabanları ağarmaq, dabanına tüpürmək və s.
- Ağız açmaq, ağız burmaq, ağız büzmək, ağız deyəni qulaq eşitmək, ağız - ağıza gəlmək, ağız - ağıza vermək, ağız isti yerdə olmaq, ağız köpüklənmək, ağızdan qapmaq, ağızdan yava, ağızlara düşmək, ağız - burun əymək, ağız qızıışmaq, ağız qulağının dibinə getmək, ağız yanmaq, ağız yığılmaq, ağıza yatmaq, ağıza baxmaq, ağıza atmaq, ağıza daş basmaq, ağıza düşmək, ağıza gələn danışmaq, ağıza gələn demək, ağıza gücü çatmamaq, ağıza qıl vurmaq, ağıza söz düşmək, ağıza su almaq, ağıza sümük atmaq, ağıza yiyəlik etməmək, ağızda söz qalmamaq, ağızdan bal tökülmək, ağızdan çıxmaq, ağızdan dürr tökülmək, ağızdan düşməmək, ağızdan kirə istəmək, ağızdan

qaçırmək, ağzından qan iyi gəlmək, ağzından qıfıl asmaq, ağzından söz tökülmək, ağzını açmaq, ağzından vurmaq, ağzını açıb gözünü yummaq, ağzını açmaq, ağzını bərk saxlamaq, ağzını boş qoymaq, ağzını boza vermək, ağzını büzmək, ağzını çörəyə çatdırmaq, ağzını dağa dirəmək, ağzını güdmək, ağzını xeyirliyə açmaq, ağzını ovmaq, ağzını sulandırmaq, ağzını sürümək, ağzını tutmaq, ağzını yormaq, ağzını yummaq, ağzının dadı qaçmaq, ağzının danışığını bilməmək, ağzının içində oturmaq, ağzının üstündən vurmaq və s.

- Ayağa dolaşmaq, ayağa döşənmək, ayağa getmək, ayağa qaldırmaq, ayağa qalxmaq, ayağa salmaq, ayağa vermək, ayağı açılmaq, ayağı büdrəmək, ayağı dalınca getməmək, ayağı dolaşmaq, ayağı düşərli olmaq, ayağı düşmək, ayağı kəsilmək, ayağı sözünə baxmamaq, ayağı sürüşmək, ayağı yer almaq, ayağı yer tutmaq, ayağı yerdən üzülmək, ayağı yığılmaq, ayağını aparmaq, ayağına çağırmaq, ayağına durmaq, ayağına düşmək, ayağından çəkmək, ayağından daş asılmaq, ayağından silmək, ayağını çəkmək, ayağını kəsmək, ayağını dirəmək, ayağını kəndirləmək, ayağını sürümək, ayağını tapdalamaq, ayağını yerə vurmaq, ayağını sürümək, ayağını tapdalamaq, ayağının altı yer görməmək, ayağını yorğanına görə uzatmaq, ayağının altına daş qoymaq, ayağının altına dəmir atmaq, ayağının altına düşmək, ayağının altına salmaq, ayağının altında yer qaçmaq, ayağının altını öpmək, ayaq açmaq, ayaq almaq, ayaq altına düşmək, ayaq altına salmaq, ayaq basmaq, ayaq döymək, ayaq saxlamaq, ayaq tutmaq, ayaq üstə canı çıxmaq, ayaq üstə qırxı çıxmaq, ayaq üstə qoymaq, ayaq üstə qurumaq, ayaq üstə ölmək, ayaq üstə yatmaq, ayaqaltı eləmək, ayaq vermək, ayaqdan düşmək, ayaqları yerə mıxlamaq, ayaqları dolaşmaq, ayaqlaşa bilməmək, ayaqyalın qoymaq və s.
- Barmağı ağzında qalmaq, barmağı bala batmaq, barmağına dolamaq, barmağını dişləmək, barmağını gözünə soxmaq, barmağını ilişdirmək, barmağını sormaq, barmaq qoymaq, barmaq silkələmək, barmaq uzatmaq, barmaq yeri qoymaq, barmaqhesabı göstərmək, barmaqla göstərmək, barmaqla sayılmaq və s.
- Baş açmaq, başını qutarmaq, başını sığallamaq, başını vermək, başının ətini yemək, başının milçəyini qorumaq, baş ağartmaq, baş ağrıtmək, baş açmaq, baş

çıxarmaq, baş dolandırmaq, baş gırləmək, baş götürüb qaçmaq, baş işlətmək, baş kəsmək, baş qaldırmaq, baş qarışdırmaq, baş qatmaq, baş qırmaq, baş qoşmamaq, baş qoymaq, baş sındırmaq, baş tapmaq, baş soxmaq, baş tutmaq, baş vurmaq, baş yormaq, başa çəkmək, başa düşmək, başa gəlmək, başa gətirmək, başa salmaq, başa torba keçirmək, başa vurmaq, başabaş gəlmək, başdan eləmək, başdan çıxarmaq, başdan olmaq, başı açılmaq, başı ağrımaq, başı bağlamaq, başı ayılmaq, başı çatlamaq, başı çəkmək, başı çıxmaq, başı daşa dəymək, başı ətləmək, başı fırlanmaq, başı hərləmək, başı xarab olmaq, başı qarışmaq, başı qızışmaq, başı pozulmaq, başı şişmək, başı üstündə durmaq, başı zillət çəkmək, başına çəkmək, başına batmaq, başına bəla açmaq, başına çıxarmaq, başına çarə qılmaq, başına çəkmək, başına daş salmaq, başına dən düşmək, başına dolandırmaq, başına dolanmaq, başına oyun açmaq, başına pul qoymaq, başına soyuq dəymək, başına vurmaq, başına toplamaq, başına yığılmaq, başında durmaq, başında gəzdirmək, başında qalmaq, başında oturmaq, başında turp əkmək, başından böyük iş tutmaq, başından basmaq, başından böyük danışmaq, başından keçmək, başından tökülmək, başından yığmaq, başından tüstü çıxmaq, başını açmaq, başını aşağı salmaq, başını batırmaq, başını bəlaya salmaq, başına bənd eləmək, başını doldurmaq, başını dik tutmaq, başını əkmək, başını xarab eləmək, başını itirmək, başını keçəl eləmək, başını aşağı eləmək, başını qutarmaq, başını sığallamaq, başını vermək, başının ətinə yemək, başının milçəyini qorumaq, baş ağartmaq, baş ağrıtmək, baş açmaq, baş çıxarmaq, baş dolandırmaq, baş gırləmək, başını açmaq, başını qarışdırmaq, başını qaşımağa vaxtı olmamaq, başını qınına soxmaq, başını qutarmaq, başını sığallamaq, başını vermək, başının ətinə yemək, başının milçəyini qorumaq, başının üstünü almaq, başının üstündə qara buludlar oynamaq və s.

- Beli bükülmək, beli qırılmaq, belindən gəlmək, belinə yükləmək, belinə çöpdən dirək, belinə çəkmək, belini qırmaq, bel bağlamaq, beli bağlı olmaq, belinə palan salmaq və s.
- Boğaz çəkmək, boğaza keçmək, boğaza yığılmaq, boğazdan yuxarı, boğaz

gəzdirmək, boğazı əldə qalmaq, boğazı əlində olmaq, boğazı qurumaq, boğazına keçmək, boğazına bağlamaq, boğazına keçirmək, boğazında qalmaq, boğazından su keçməmək, boğazına ip salmaq, boğazına şərik çıxmaq, boğazından çıxarıb vermək, boğazını arıtlamaq, boğazını kəndirdən qutarmaq, boğazını qəhər tutmaq, boğazından yapışmaq, boğazından qalmaq, boğazını qəhər tutmaq, boğazını kəndirdən tutmaq, boğazını yaöləmək, boğazını yaşlamaq, boğazını yırtmaq, boğazının qulu olmaq və s.

- Boynuna minnət qoymaq, boynuna götürmək, boynuna xalta keçirmək, boynuna düşmək, boynuna almaq, boynuna düşmək, boynuna qoymaq, boynuna minmək, boynuna minnət qoymaq, boynuna torba salmaq, boynuna uşaq düşmək, boynunda haqqı olmaq, boynunda qalmaq, boynunda oturmaq, boynundan atmaq, boynunu sındırmaq, boyun almaq, boyundan yuxarı hoppanmaq, boyun qaçıрмаq, boynunda oturtmaq və s.
- Burnuna iy dəymək, burnundan götürmək, burnundan uzağı görə bilməmək, burnunu sallamaq, burnunu dik tutmaq, burnunu göstərmək, burnundan vurmaq, burnunun ucu göynəmək, burnunun suyunu axıtmaq, burnunun ucunda danışmaq, burnunun altında olmaq, burnunu hər yerə soxmaq, burnunu bayıra çıxara bilməmək və s.
- Çənə döymək, çənəsi boş dayanmamaq, çənəsi düşmək, çənəsi qızıışmaq, çənəsi işləmək, çənəsinə güc vermək, çənəsini yormaq, çənəsinin altına almaq, çənəsinin altına kəsdirmək və s.
- Dil açmaq, dil bulamaq, dil çatdırmaq, dil çıxarmaq, dil qəfəsə qoymamaq, dil tapmaq, dil vermək, dil uzatmaq, dil yetirmək, dildən pərgar, dil tapmaq, dilə düşmək, dilə götürmək, dilə tutmaq, dili ağzına sığmamaq, dili ağzında yanmaq, dili bağlanmaq, dili başına bəla olmaq, dili boğazına sığmamaq, dili çıxmaq, dili dönmək, dili gicişmək, dili qurumaq, dili söz tutmamaq, dili qarnına girmək, dili göbəyinə düşmək, dili tutulmaq, dili uzanmaq, dili yatmamaq, diligödək olmaq, dili topuq vurmaq, dilindən düşməmək, dilinə düşmək, dilinə gəlmək, dilinə yatmaq, dilinə yiyəlik etməmək, dilindən daş asılmaq, dilində tük bitmək, dilinə götürmək, dilini bağlamaq, dilini bilmək, dilini boğazından çıxarmaq, dilini dinc

qoymamaq, dilini dişinə tutmaq, dilini dişləmək, dilini işə salmaq, dilini kəsmək, dilini qurutmaq, dilini saxlamaq, dilini təmiz saxlamaq, dilinin ucunaq gəlmək, diliuzun olmaq, dillər əzbəri olmaq, dillərdə dastan olmaq, dillərə düşmək, dillərə salmaq, dilotu yemək və s.

- Diz çökdürmək, diz çökmək, dizə çıxmaq, dizinə döymək, dizini yerə gətirmək, dizləri bərkitmək, dizinin dibini kəsdirmək, dizinə döymək və s.
- Əl açmaq, əl aparmaq, əl qaldırmaq, əl eləmək, əl qatmaq, əl qoymaq, əl ilişdirmək, əl qatmaq, əl saxlamaq, əl tərpətmək, əl tutmaq, əl uzatmaq, əl vermək, əl uzatmaq, əl yetirmək, əl - ayağa düşmək, əl - ayağa salmaq, əldən getmək, əldən düşmək, əldə qalmaq, əldə qoymaq, əldə etmək, əldə saxlamaq, əldən çıxmaq, əldən getmək, əldən qaçırmaq, əldən qoymamaq, əldən vermək, əldən salmaq, ələ almaq, ələ baxmaq, ələ gətirmək, ələ öyrətmək, ələ vermək, əli bala batmaq, əli boşə çıxmaq, əli cibində gəzmək, əli cibində olmaq, əli ağzında qalmaq, əl - ələ vermək, əli gəlməmək, əli iş tutmamaq, əli qalxmamaq, əli qana batmaq, əli qaşınmaq, əli işləmək, əli pul görmək, əli tutmaq, əli yanmaq, əli yetişmək, əli üzülmək, əli yatmamaq, əli yüngül olmaq, əli soyumaq, əli qalınlaşmaq, əli qana batmaq və s.
- Göz atmaq, göz altına almaq, göz basmaq, gözə gəlmək, göz dəymək, göz çıxartmaq, göz gəzdirmək, göz götürməmək, göz qamaşdırmaq, göz olmaq, göz yaşı tökmək, göz üstə saxlamaq, göz yaşına dəm vermək, göz yetirmək, göz yummaq, gözdağı vermək, gözdən olmaq, gözdən salmaq, gözdən itmək, gözdən düşmək, gözdən yayınmaq, gözə çarpmaq, gözə gəlmək, gözə görünmək, gözləri axmaq, gözləri dolmaq, gözləri gülmək, gözləri ilə yemək, gözləri oynamaq, gözləri qaralmaq, gözləri oynamaq, gözlərini dolandırmaq, gözlərini dörd açmaq, gözlərini oxşamaq, gözlərini süzdürmək, gözü açılmaq, gözləri yolda qalmaq, gözü atmamaq, gözü doymamaq, gözü dolmaq, gözü qalmaq, gözü qaoidə qalmaq, gözü olmaq, gözü tutmaq, gözü üstündə olmaq, gözü yığılmaq, gözü yol çəkmək, gözü yolda qalmaq, gözündə canlanmaq, gözündən itmək, gözündən qan gəlmək, gözündən od çıxmaq, gözündən yayınmaq, gözünə durmaq, gözünə girmək, gözünə ilişmək, gözünə qatmaq, gözünə mil çəkmək,

gözüne pərdə gəlmək, gözüne sataşmaq, gözüne soxmaq, gözüne su vermək, gözünü bağlamaq, gözünü qırmaq, gözünü yığmamaq, gözünün yaşını tökmək, gözünün yaşı əlində olmaq, gözünün yağını əritmək və s.

- Qulağa girmək, qulağı batmaq, qulağı cingildəmək, qulağı çalmaq, qulağı çəkilmək, qulağı dincəlmək, qulağı səsdə olmaq, qulağına çatdırmaq, qulağına çatmaq, qulağına inanmamaq, qulağına səs gəlmək, qulağına söz girməmək, qulağını burmaq, qulağını deşmək, qulağını doldurmaq, qulağını sallamaq, qulaq vermək, qulaqburması vermək, qulaqardına vermək, qulaqlarını şəkləmək və s.
- Üz çevirmək, üz göstərmək, üz tutmaq, üz vurmaq, üzə çıxarmaq, üzdən getmək, üzə durmaq, üzə vermək, üzə düşmək, üzə vurmaq, üzü açılmaq, üzü gəlməmək, üzü gülmək, üzü olmamaq, üzü sirkə satmaq, üzündə su olmamaq, üzü dönmək, üzünə ağ olmaq, üzünə durmaq, üzünə ələk tutmaq, üzünə gün doğmaq, üzünə qayıtmaq, üzünə salmaq, üzünə pərdə çəkmək, üzünə tüpürmək, üzünə üz bağlamaq, üzünə üz tutmaq, üzünü açmaq, üzünü bozartmaq, üzünün dərisi getmək, üzünün suyunu tökmək, üzünün pərdəsi yırtılmaq, üzünün dərisi getmək, üzünü bulud almaq və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər neqativ və pozitiv frazeologizmlərə rast gəlinir. Həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda əsərin obrazlılığını, koloritliyini və canlılığını artırmaq üçün məcazi mənə kəsb edən frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunmuşdur. Bədii üslubda və məişət üslubunda frazeologizmlərin xüsusi əhəmiyyəti var.

NƏTİCƏ

Frazeologiya geniş bir dilçilik sahəsini əhatə edir. Dilçilikdə “frazeologiya” anlayışı, frazeologiyanın elmi istiqamət kimi leksikologiyadan ayrılma tarixi XX əsrin birinci yarısına aiddir. Bu linqvistik elmi hadisə hesab olmuşdur. Artıq ötən əsrin 50-60-cı illərindən etibarən Azərbaycan dilçiliyi dirçəlməyə və inkişaf etməyə başladı. Dilçilik inkişaf etdikcə frazeologiya haqqında məlumatlar da genişlənməyə başladı. Frazeologiya bölməsi haqqında ilk elmi məlumatlar da məhz bu dövrə təsadüf edir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya bölməsi ən cavan sahədir. Ə.Rəcəbli qələmə aldığı “Frazeologiya” kitabında qeyd edir ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə 1929-cu ildə frazeologiya haqqında məlumata rast gəlinir. Həmin ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birgə qələmə aldığı “Türk qrameri” adlı kitabında frazeologiya haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bu kitabda “idiomatizm” termini əsasında sabit söz birləşmələri haqqında qısa məlumat vermişlər.

“Azərbaycan dilində neqativ və pozitiv frazeoloji birləşmələr” adlı dissertasiya işində aparılan müxtəlif araşdırmalardan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Frazeologizm dedikdə frazeoloji birləşmələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Frazeoloji birləşmədə bir söz dəyişdikdə bütünlükdə məna dəyişikliyə uğrayır. Frazeologiya dilçilik sahəsində frazeoloji vahidlərin məcmusu və frazeoloji birləşmələrdən bəhs edən bir elm mənasınlığında işlənir.

2. Dilçilikdə frazeologizm xüsusi və ümumi frazeologiya olmaqla iki istiqamətdən ibarətdir. Ümumi frazeologiya bir istiqamət kimi frazeologiyanın ümumi problemlərini araşdırır və bu araşdırmalara dair materialları ümumiləşdirir. Xüsusi frazeologiya isə frazeoloji sistem daxilində konkret bir dilə məxsus semantik və struktur xüsusiyyətləri tədqiq edir.

3. Frazeologizmin inkişaf etməsində sosial faktorlar da əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işində, sosial faktorlar əsasında frazeologiyaya aid araşdırmalar, diaxronik və sinxronik olmaqla, iki istiqamətdə aparıldığı qeyd olunur. Diaxronik istiqamətdə proseslərin tarixi inkişafı öyrənilir. Sinxronik istiqamətdə isə hal-hazırda baş verən dəyişiklikləri öyrənilir.

4. Sosial faktorlar əsasında araşdırmalar nəticəsində dilçilərin fikirləri iki istiqamətə ayrılır. Birinci qismə aid olan alimlər hesab edir ki, bütün söz birləşmələri frazeologizmə aiddir. İkinci qismə aid olan alimlər isə bütün söz birləşmələrin frazeologizmə aid olması fikrini rədd edir. Müvafiq olaraq, frazeologizmə geniş və dar mənada yanaşmalar mövcuddur.

5. Frazeoloji birləşmələr semantik, struktural-semantik və qrammatik modellər əsasında öyrənilir. Semantik model fərqli strukturlarla ifadə oluna bilər. Məsələn, hirsələnmək sözünün frazeoloji birləşmə ilə ekvivalentini “acığı tutmaq” ifadəsi ilə vermək olar. Struktur-semantik modeldən danışarkən, bir qrup alim iki növü olduğunu və onların həm fərqli, həm də oxşar cəhətləri olduğunu qeyd edir. Qrammatik model dedikdə isə söz, söz birləşməsi və cümlə vasitəsilə frazeologizmin yaranması nəzərdə tutulur.

6. Dilçilərin bir qismi frazeoloji birləşmələrin denotativ və konnotativ mənalarının mövcudluğunu qeyd edirlər. Denotativ mənə parçalanmayan, tək bir vahid kimi başa düşülən birləşməyə aiddir. Konnotativ mənə isə bütöv söz qrupuna aid edilir.

7. Frazeoloji birləşmələrin tədqiqatı funksional, semantik və kontekstual olmaqla, üç əsas istiqamətdə aparılır. Funksional istiqamətdə aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, frazeoloji birləşmələr ekvivalent sözlər kimi çıxış edir. Sözlər kimi onlar da semantik və struktur cəhətdən parçalanmırlar. Semantik istiqamətdə, frazeoloji birləşmələr tamamilə sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir və onlarda idiomluq müşahidə olunur. Kontekstual istiqamət üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji birləşmələr müəyyən – “dəyişməyən, sabit” kontekstlərdə işlənilir. Bu dəyişməzlik semantik struktur daxilindəki leksik komponentlərin sabitliyidir.

8. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin araşdırılması mövcud frazeoloji vahidlərin elmi-nəzəri tədqiqi və müxtəlif şair və yazıçıların dilində işlənilmiş fərdi-üslubi orijinalıq qazanmış bədii-obrazlı frazeoloji vahidlərin tədqiqi cəhətdən aparılır. Birinci istiqamətdə dilçi alimlər geniş aspektdə tədqiqat aparmış və məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər və ibarələri də frazeologiyaya bölməsinə aid etmişlər. İkinci istiqamətdə isə dilçi alimlər frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dar mənada yanaşmışlar.

9. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizm frazeologiyasının ümumi məsələləri, frazeologiyasının quruluşu və frazeologiyanın məna quruluşu istiqamətləri üzrə tədqiq edilmişdir.

10. Frazeologizm termini altında frazeoloji vahidlərin hamısı nəzərdə tutulur. Atalar sözləri; məsəllər; idiomlar; rəvayətlər frazeoloji vahidlərə aiddir. Rəvayətlərin frazeoloji vahidlərin təsnifatına aid olması fikri əksər dilçilər tərəfində qəbul edilmir. Çünki, rəvayətlər azı 15 cümlədən ibarət olur.

11. Frazeoloji birləşmələrin növləri haqqında müəlif fikirlər mövcuddur. Əksər dilçilər, frazeoloji birləşmələri sabit söz birləşmələri və idiomlar olmaqla iki qrupa bölürlər.

12. Frazeoloji birləşmələr məna və qrammatik cəhətdən bir-birləri ilə əlaqəyə girirlər. Frazeoloji birləşmələr əlaqələnmə dərəcəsinə görə, frazeoloji birləşmə, birlik və qovuşma olmaqla, üç qrupa bölünürlər. Frazeoloji birləşmə qrupuna daxil olan sabit birləşmələri əmələ gətirən tərkib hissələrin biri digərindən bir növ asılı olur. Məsələn; yada salmaq, fikir çəkmək, həvəsdən düşmək, acığı gəlmək və s. Frazeoloji birlik qrupuna daxil olan frazeoloji sabit birləşmələrin tərkib hissələrindən birində müəyyən qədər həqiqilik müşahidə olunur. Təbii olaraq, birgə bir mənanı ifadə edirlər. Məsələn; cin atına minmək, gözdən düşmək, başa salmaq və s. Frazeoloji birlik qrupuna daxil olan frazeoloji birləşmələr, əşya yaxud da hərəkətin bütövlükdə adını bildirir. Frazeoloji qovuşma qrupuna daxil olan frazeoloji birləşmələr tərkib hissələrinin müstəqil mənalarından asılı olmayaraq, ümumi bir məna ifadə edirlər. Onlar ayrılmır, bütövlükdə bir məcazi məna ifadə edirlər.

Adından da göründüyü kimi, bu qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələr “qovuşur” və komponentlər arasındakı əlaqə daha möhkəm olur. Semantik cəhətdən də komponentlər bir-birindən ayrılmır. Məsələn; bel bağlamaq, topa tutmaq, gözü su içməmək və s.

13. Frazeoloji birləşmələrin hansı nitq hissəsinə aid olmasına görə, ismi və feili frazeologizm olmaqla iki qrupa bölünür. İsmi frazeologizmlər I, II və III növ frazeoloji birləşmələr əsasında yaranır. İsmi frazeoloji birləşmələr “qeyri-feili frazeoloji birləşmələr” də adlanır. İsmi frazeologizmlər poeziyada daha çox istifadə olunur və

fikrin daha emosional, kolorit və canlı olmasına səbəb olur. Fikrin emosionallığını daha da artırır. Bədii əsərlər və poeziyada kifayət qədər feili frazeoloji birləşmələr istifadə olunur. Feili frazeologizmlər feillərin çoxmənalılığı hesabına yaranıblar. Bədii əsərlər və poeziyada istifadə olunmuş feili frazeologizmlər fikrin emosional çatdırılmasına, metoforik işlənilməsinə və fikrə canlılıq qatmasına səbəb olur

14. Frazeoloji birləşmələrin semantik strukturuna bir neçə makrokomponent aiddir. Deskriptiv, özək, emosiya, qiymətləndirici, qrammatik və stilistik makrokomponentlər semantik struktura aiddir. Deskriptiv makrokomponent özündə obyektiv reallıq haqqındakı məlumatı ehtiva edir. Bu daha çox təsnifatla əlaqəlidir. Məsələn, frazeoloji birləşmənin ifadə etdiyi ümumi ideya əsasında reallıq fenomeninin təsnifi. Özək makrokomponent frazeoloji birləşmənin daxili forması ilə bağlıdır. Bunu frazeoloji birləşmənin “hərfi mənada” başa düşülməsi ilə də əlaqələndirmək olar. Belə ki, frazeoloji birləşməni oxuyarkən onu ilk öncə hərfi mənada başa düşərək, müəyyən bir ideya ilə əlaqələndirdikdən sonra birləşmənin əsl mənasını dərk etmək mümkündür. Emosiya makrokomponenti müəyyən emosiyaları (bəyənmək/bəyənməmək) ifadə edir. Qiymətləndirici makrokomponent frazeoloji birləşmənin ifadə etdiyi ümumi dəyərlə bağlı məlumatı əks etdirir. Bu xüsusda, frazeoloji birləşmələr üç kateqoriyada qruplaşdırıla bilər: pozitiv, neqativ və neytral. Qrammatik makrokomponent frazeoloji birləşmədə baş verə biləcək bütün mümkün morfoloji və sintaktik dəyişikliklər daxildir. Stilistik makrokomponent əsasında üç müxtəlif frazeoloji birləşmə qrupu ayırd edilə bilər: formal, qeyri-formal və neytral.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan xalq nağılları. Bakı, Gənclik, 1998, 464 s.
2. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1996, 270 s.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 175 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
5. Çobanzadə B.V., Ağazadə F. "Turk qrammeri". Bakı, Azərnəşr, 1929, 202 s.
6. Əhmədov F. XVIII Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı, Nurlan, 2005, 116 s.
7. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları. Bakı, Nurlan, 2008, 276 s.
8. Həsənov Q.M. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, Maarif, 1981, 259 s.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Zərdabi LTD, 2015, 444s.
10. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (Yazıyaqədərki dövr). Bakı, Filologiya məsələləri, 2006, № 1, s.3-53.
11. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Azpoliqraf LTD nəşri, 2004, 496 s.
12. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: (10cilddə). Bakı, Nurlan, c. 1. 2008, 373 s.
13. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: (10cilddə). Bakı, Nurlan, c.2. 2008, 480 s.
14. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: (10 cilddə). Bakı, Nurlan, c. 9. 2010. 560 s.
15. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 405 s.
16. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.
17. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1989, 568 s.
18. Məmmədova N.K. Azərbaycan dilin feil şəkillərinin semantikas. Bakı, Nasir, 1999.
19. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı, Nurlan, 2005.
20. Məmmədova N.H. R.Rza və sərbəst şeirin dili. Bakı, 2004.
21. Mehdiyeva S., Əskərova T., Şükürzadə Ş. "İmadəddin Nəsimi: dili və üslubu",

- Bakı, 2019, 576 s.
22. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
23. Müasir Azərbaycan dili. Üç cilddə. III cild. red. Z.Budaqova. Bakı, Elm, 1981, 442 s.
24. Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006, 326 s.
25. Seyidov Y.M. Redaktordan / Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978.
26. Süleymanova İ. Poetik frazeologiyanın semantik istiqamətləri. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 316 s.

İngilis dilində

27. Gläser R. The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis // Phraseology. Ed. A.P. Cowie. – Oxford: Clarendon Press. 1998.
28. Guliyeva K. Different Approaches to the Objects of Phraseology in Linguistics Vol. 6, No. 4, 2016.
29. Phraseological Units in Literary Discourse: Implications for teaching and learning Anita Naciscione. Latvian Academy of Culture, Riga, Latvia.

Bədii ədəbiyyat

30. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
31. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 368 s.
32. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
33. Elçin. “Seçilmiş əsərləri” (10 cilddə). II cild. Bakı, ÇINAR-ÇAP nəşriyyatı, 2005, 523 s.
34. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 408 s.
35. Həsənzadə N. Seçmə şeirlər. Kitab klubu, 2018, 400 s.

36. Kəsəmənli N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 256 s.
37. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
38. Rüstəmxanlı S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 344 s.
39. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
40. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
41. Talışlı M. Əsərləri. I c. Bakı, Adiloğlu, 2007.
42. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 328 s.
43. Yaqub Z. Mən bir dağ çayıyam...(şeirlər). Bakı, Pedaqogika, 2006, 336 s.

Lüğətlər

44. Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti (Azərbaycan dastan və nağıllarının əsasında). Bakı, Çıraq, 2004, 272 s.
45. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycan - İngiliscə - Rusca frazeoloji lüğət. Bakı, Nurlan, 2006, 863 s.
46. Vəliyeva N.Ç. İrihəcmli üçdilli frazeoloji lüğət. İki cildə. I cild. Bakı, Azərnəşr, 2010, 988 s.
47. Vəliyeva N.Ç. İrihəcmli üçdilli frazeoloji lüğət. İki cildə. II cild. Bakı, Azərnəşr, 2010, 987 s.

İnternet resursları

48. <https://az.wikipedia.org/wiki/Frazeologizm>
49. <https://dilimizvarligimiz.az/bir-adam-yol-gedir-bizd%C9%99n-qabaqda-seirl%>
50. <https://manera.az/edebiyat/4588-elim-i-eline-oyretme-bele-5-en-meshhur-sevgi-sheiri.html>
51. <https://modern.az/az/news/122622/unutmayaq-hemise-muumlasir-sair-nebi-xez-ri>
52. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-frazeologiya-lugeti/?l=az>
53. <https://www.azleks.az/>